

ଶ୍ରୀମତୀ
ଗୋବିନ୍ଦ
ବ୍ରହ୍ମା

**BHARAT
BHRAMILO**

■ *A Trip Narrative of India by Ataur*
■ *Rahman and Published by Bangshidhar*
■ *Sarmah, M/s. Gauhati Book Stall,*
■ *Gauhati-3. Price Rupees Three only.*

অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ
পাঠকসকলৰ উদ্দেশ্যে
এই পুথি নিবেদিলোঁ—

আতাউৰ বহমান

॥ প্রকাশক : শ্রীবংশীধৰ শৰ্মা ● গুৱাহাটী বুক ষ্টল ● শিলপুখুৰী ● গুৱাহাটী-৩ ॥

॥ প্রথম প্রকাশ : ফেব্রুৱাৰী ১৯৭২ চন ॥

॥ বেটুপাতৰ ছবি আৰু অঙ্গসজ্জা : ত্ৰৈলোক্য দত্ত ॥

॥ লিখকৰ দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত ॥

॥ ছপা : অজিতকুমাৰ বায় ● শ্রীসাবদা প্রিণ্টিং ● ঘোষ লেন ● কলিকতা-৬ ॥

॥ মূল্য : তিনি টকা মাথোন ॥

‘ভাৰত ভ্ৰমিলোঁ’খন মোৰ ভাৰত পৰিভ্ৰমণ কৰা ঠাইবোৰৰ প্ৰকৃত বিশদ অধ্যয়নৰ ভ্ৰমণ কাহিনী নহয়। অসম বিধান সভাৰ উপাধ্যক্ষ হিচাপে থকা কালত ১৯৬৮ চনৰ পৰা দুবছৰকাল আমি ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইলৈ যাবলগীয়া হৈছিল। বেলে-মটৰে যাওঁতে বা সন্মিলন আদিত যোগদান কৰাৰ সুযোগতে ঠাইবিশেষৰ সম্পৰ্কে পৰিবেশৰ লগত একোটা সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠি মানসিক ধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তাৰেই আত্মপ্ৰকাশ কৰা হৈছে ‘ভাৰত ভ্ৰমিলোঁ’ত। গতিকে মৌলিকতাৰ দাবী কৰা ইয়াত নিষ্প্ৰয়োজন। মোৰ আত্মবিশ্বাস, ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰা কাহিনীখিনি পঢ়ি আমাৰ দেশৰ বিশেষকৈ ডেকা-গাভৰু-সকলে বিশাল ভাৰতবৰ্ষৰ বিষয়ে কিছু চিন্তাৰ আৰু পৰিচয়ৰ উপাদান পাব। মই ভাবোঁ, ভাৰতৰ বৈসাদৃশ্যৰ মাজতো সাদৃশ্যৰ এনা সূতা এডালে সদায় যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি আছে। এই ধাৰণাৰ সম্যক উপলব্ধি কিছু পৰিমাণ হলেও এই ভ্ৰমণ কাহিনীৰ মাজৰ পৰা পঢ়ুৱৈয়ে বুটলি লব পাৰিব বুলি মোৰ প্ৰত্যয় আছে। ভাৰতৰ জীৱনধাৰা, গতিশীলতা আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ লগত অসমৰ স্থান

সম্পৰ্কে কিছু আলোচনা কৰাৰ চেষ্টাও ইয়াত কৰা হৈছে।

এই ভ্ৰমণ কাহিনীবোৰৰ বাবে প্ৰথমে ‘আজান’ৰ সম্পাদক শ্ৰীমান ইলিম উদ্দিন দেৱানৰ শলাগ লবই লাগিব। দেৱানৰ নেৰা-নেপেৰা চেষ্টাৰ ফলতহে এইবোৰ বৰপেটাৰ পৰা ওলোৱা মাহেকীয়া (‘এতিয়া সাপ্তাহিক’) ‘আজান’ত ধাৰাবাহিক হিচাপে প্ৰকাশ পাই আহিছিল। নহলে ইয়াৰ আত্মপ্ৰকাশ নহ’লহেঁতেন।

মোৰ সহপাঠী, সুসাহিত্যিক চৈয়দ আব্দুল মালিকে এইখন পাণ্ডুলিপি অৱস্থাতে চকু ফুৰাই দিয়া বাবে তেওঁলৈয়ো শলাগ থাকিল। উদ্যোগী প্ৰকাশক শ্ৰীবংশীধৰ শৰ্মাই অতি কম দিনৰ ভিতৰত সুন্দৰকৈ কিতাপখন ছপাই উলিওৱা বাবে কৃতজ্ঞতা থাকিল।

ইয়াত সাহিত্যিক কিবা মূল্যায়ন পঢ়ুৱৈৰ বিচাৰ চ’ৰাত। কাৰণ আমি দৰাচলতে সাহিত্যিক নহওঁ। গতিকে যি উদ্দেশ্যেৰে কিতাপখন লিখা হৈছে তাৰ তিলমানো যদি পূৰণ হয়, আমাৰ শ্ৰম তাতেই সাৰ্থক হ’ব। ধন্যবাদ।

॥ দাক্ষিণাত্যত এডুমুকি ॥

ইতিপূৰ্বে কোনোদিনে বিমানত উঠি নোপোৱাৰ কাৰণে ভয়-সঙ্কোচ লৈ বৰঝাৰ বিমান কোঁঠত যেতিয়া বিবাটকায় ভাইকাউণ্ট বিমানত উঠি বহিলোঁ, পিচৰ ডেবঘণ্টা কলিকতালৈ যোৱা সময়ছোৱা যেনিবা ভালেবেই কাটি গ'ল। মাটিৰ পৰা বহু ওপৰলৈ উঠি মেঘৰ ওপৰে ওপৰে, আঁবে আঁবে কামৰূপ, গোৱালপাৰা, গাৰোপাহাৰ জিলা আৰু বাংলাদেশ অতিক্ৰম কৰি বিনিৰিণি তলৰ নদ-নদী, পাহাৰ-পৰ্বত, শস্য পথাৰ আদিৰ দৃশ্য চাই চাই, লগতে বিমানত বহিয়েই ছপৰীয়াৰ আহাৰ গ্ৰহণ কৰি, নিৰ্দিষ্ট সময়ত পালোঁগৈ দমদম বিমানকোঁঠ।

ওলাইছিলোঁ। ভাৰতৰ পশ্চিম সীমান্তত অৱস্থিত কেৰালা ৰাজ্যৰ ত্ৰিবান্দ্ৰমত সৰ্ব-ভাৰতীয় বিধানসভা আৰু লোকসভাৰ অধ্যক্ষ-উপাধ্যক্ষ সন্মিলনত যোগদান কৰিবলৈ। কলিকতাৰ অসম হাউছত লগ পালোঁগৈ ইতিপূৰ্বেই গৈ পোৱা অসম বিধানসভাৰ অধ্যক্ষ শ্ৰীমহীকান্ত দাসক। তেখেতে বেলেবেই গৈ পাইছিল, যিহেতু আকাশমার্গৰ প্ৰতি তেখেতৰ হেনো এটা অস্বাভাৱিক বিতৃষ্ণা আছে। ৩০ চেপ্তেম্বৰৰ গধূলি উঠি বহিলোঁ মাদ্ৰাজমুখী ব্ৰড্‌গজৰ এক্সপ্ৰেছ ট্ৰেইনখনত। ছুবাতি কটোৱাৰ পিচত মাদ্ৰাজ পাইছিলোঁগৈ ২ অক্টোবৰৰ দোকুমোকালিতে। বাটত নতুন ঠাইৰ আকৰ্ষণত পৰি চলন্ত ট্ৰেইনৰ পৰাই নিৰীক্ষণ কৰি গলোঁ ভূমিখণ্ড, মানুহ-ছনুহ, গাওঁ-ভূঁই, ঘৰ-ছৱাৰ, খেতি-বাতি আৰু আনুষঙ্গিক উন্নয়ন কাৰ্য্য-

সমূহ। পশ্চিম বঙ্গৰ হাওৰাৰ পৰা যিছোৱা পাব হ'লোঁ তাত দেখিলোঁ শিল্পায়নৰ আৱহাৰা বিচুমান। বিখ্যাত ইঞ্জিনীয়াৰিং কলেজ নগৰী খৰগপুৰৰ পৰাই গোটেই উৰিয়া পাব হৈ যাওঁতে বৰষুণ আৰু শান্তিদায়িনী টোপনিৰ জালত বিশেষ লক্ষ্য কৰিবৰ নহ'ল। তাতে আকৌ বাতিৰ কথা। কৰ্মব্যস্ততাপূৰ্ণ জামছেদপুৰ, টাটানগৰ, মঠ-মন্দিৰেৰে পৰিপূৰ্ণ ভুবনেশ্বৰ আদি কেতিয়া পাব হ'লোঁ ক'বকে নোৱাৰিলোঁ। বাতি পুৰাওঁ পুৰাওঁ হওঁতে শেষৰ আখৰ 'ম'ৰে নামবোৰ পাবলৈ ধৰিলোঁ। অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ মাজেৰে যে গৈ আছিলোঁ তাত সন্দহ নাথাকিল। চকুত পৰিল চোপাশে আৰু সুদূৰত নীলা পাহাৰবোৰ, গছ-বিবিধ শূণ্য। চকুত পৰিল পাহাৰৰ মাজত মাটিত লাগি থকা ঘৰবোৰ, যাৰ ছাওনি তালপাতৰ আৰু খুটা বুলিবলৈ বিশেষ একো নায়েই আৰু যাৰ ভিতৰখন মাটিৰ দেৱালেৰে ঘেৰা। দুই-তিনি বিঘা মাটিৰ ওপৰত এইদৰে থকা কিছুমান ঘৰৰ সমষ্টিয়েই একোখন গাঁও। আগ-পিচৰ চোতাল বুলিবলৈ বিশেষ একো নাই। আনকি ঘৰৰ ভিতৰলৈ ওলোৱা-সোমোৱা কৰা দুৱাৰৰ অভাৱো থকা যেন লাগিল। গৰু-গাইবোৰো একেটা ঘৰতে নতুবা মানুহ থকা ঘৰতে থাকে। আমাৰ অসমৰ নিচিনা বাঁহ বা অগ্নি গছ-বিবিধ দৃষ্টিগোচৰ নহ'ল। দেখিলোঁ আমাৰ দেশত হোৱা ঝাণ্ড গছৰ দৰে এবিধ দীঘল দীঘল গছৰ খেতি। তেতেলিপতীয়া গছ আৰু অসংখ্য তাল গছ। তাল গছ আৰু তালপাতে মানুহৰ জীৱনৰ প্ৰতি স্তবত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি থকা যেন লাগিল। আমাৰ দেশৰ নিচিনা খেৰনি কতোৱেই নেদেখিলোঁ আৰু ট্ৰেইনত লগ পোৱা এগৰাকী চিভিল ছাৰ্ভিচৰ ভদ্ৰলোকৰ ওচৰত খেৰৰ কথা উল্লেখ কৰাত তেখেতে অকল ধানখেৰৰ কথাহে বুজি পালে। হওঁতে কৃষকবিলাকক বৰ কৰ্মঠ যেন দেখিলোঁ। আৰু বৈজ্ঞানিক প্ৰণালীত খেতি কৰাৰো প্ৰয়াস দেখিলোঁ। বেল আলিৰ কাষে কাষে থকা দোংবোৰৰ পৰা পথাৰত পানী সিঁচা, শাৰী পাতি কঠীয়া বোৱা আৰু যি কোনো খেতিয়েই যি কোনো ঠাইত

ব্যাপকভাবে কৰা দেখা পালোঁ। গোদাবৰী জিলাত দেখিলোঁ মাইলৰ পিচত মাইল কুঁহিয়াৰ খেতি, যাৰ ফলত গঢ়ি উঠিছে একেখন জিলাতে ন'টা চেনিৰ কল। ঠায়ে ঠায়ে পালে পালে উন্নত ধৰণৰ ছাগলী চৰি ফুৰা দেখিলোঁ। মানুহবিলাকৰ পিন্ধন-উৰণ অতি সাধাৰণ, আনকি বহুক্ষেত্ৰত অকল লেংটি পিন্ধাহে দেখিলোঁ। ওৱাণ্টাৰৰ নিচিনা স্বাস্থ্য নিবাসতো পৰিবেশন কৰা খাতৰ পৰা বুজিলোঁ টেঙা, জলকীয়া আৰু নাৰিকল তেলেই প্ৰধান অৱস্থলন।

মাদ্ৰাজ চহৰ পালোঁগৈ দোকমোকালিতে। ষ্টেচনৰ প্লেটফৰ্মৰ পৰা স্থানীয় বিধানসভাৰ কৰ্মচাৰীয়ে আমাক আথেবেথে আগবঢ়াই লৈ গ'ল। মটৰষ্টেণ্ডত গাড়ীত উঠাৰ পূৰ্ব মুহূৰ্তত লক্ষ্য কৰিলোঁ, এজন কনিষ্টবলে এখন টেক্সিৰ "ভাড়া কাৰণে" লিখা থকা প্লেটখন অলপ বেঁকাহৈ থকা অৱস্থাৰ পৰা চিধা কৰি দিয়া। আমাৰ বয়-বস্তুও অচিনাকি কনিষ্টবলেই আগহেৰে গাড়ীত উঠাই দিলে। ইয়াৰ পৰাই সেই শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰীৰ কৰ্তব্যনিষ্ঠতা অনুমান কৰিলোঁ। মাদ্ৰাজ চহৰৰ চৰকাৰী অতিথিশালাত আশ্ৰয় লোৱাৰ পিচত আমাৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰা দুখন গাড়ীৰ দুজন ড্ৰাইভাৰে যেনেকৈ মহাবলিপুৰম আৰু কাঞ্জিভবম দেখুৱাই আনিলে মোহিত নহৈ নোৱাৰিলোঁ। মাদ্ৰাজ চহৰত মেৰিনাবিহত মোৰ প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন। বঙ্গোপসাগৰৰ উৰ্মিমালাই বিধোত কৰা মাদ্ৰাজ তীৰৰ মনোমোহা দৃশ্য, দক্ষিণ ভাৰতৰ মনীষিসকলৰ প্ৰস্তৰ মূৰ্তিবিলাক, সহজ-সৰল মাছুৱৈ মানুহ-বিলাক, সমুদ্ৰ তীৰৰ তাহানিৰ 'ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানী'ৰ ফ'ৰ্ট চেণ্ট জৰ্জ, যি বিশ্ববিদ্যালয়ত ৰূপান্তৰিত হৈছে, অতীত-আধুনিক পৰিবেশ মনটোত দকৈ বহি ব'ল। মহাবলিপুৰমত বৌদ্ধ-মন্দিৰত বিৰাটকায় অনন্তশয্যাত বৌদ্ধৰ প্ৰস্তৰ মূৰ্তি। ভগ্নমুখী হলেও মন্দিৰটোৰ কাৰুকাৰ্য চাবলগীয়া। বঙ্গোপসাগৰ ভাৰত মহাসাগৰৰ মিলনত এটা অপূৰ্ব দৃশ্য। ওচৰৰ পাহাৰবোৰত পুৰণিকলীয়া ৰাজগুৰ্গৰ দ্বাৰা খোদিত হিন্দুশাস্ত্ৰৰ কাহিনীবোৰ অৰ্থপূৰ্ণ আৰু বৈষ্ণৱ পন্থাই চোৱাই

নিয়াৰ নিদৰ্শনস্বৰূপ। মহাবলিপুৰমৰ পৰা কাঞ্জিভৰমলৈ যাওঁতে বাটতে পাহাৰবিলাকৰ গাতে লাগি থকা ত্ৰিকালীকেন্দ্ৰম মন্দিৰটো। প্ৰবাদ আছে, তাত হেনো নিতৌ কাশীৰ পৰা এযোৰ পক্ষী আহে আৰু যায়। পক্ষীযোৰ দেখিবলৈ পোৱা হেনো ভাগ্যৰ কথা। মহাবলিপুৰমত আমাৰ তিনিচুকীয়াৰ এদল ছাত্ৰক লগ পাইছিলোঁ— অশেষ কষ্ট কৰি পাহাৰলৈ উঠিও তেওঁলোকে হেনো পক্ষীযোৰ দেখিবলৈ নাপালে। কাঞ্জিভৰমত দেখিলোঁ বিৰাট মন্দিৰ, যাৰ গেটবোৰ প্ৰায় ফটেপুৰ চিক্ৰীৰ কোঠৰ বুলন্দ দৰৱাজাৰ নিচিনা। দাক্ষিণাত্যৰ প্ৰায় আটাইবোৰ মন্দিৰেই একে ঠাঁচতে গঢ়া দেখিলোঁ। মহাবলিপুৰমেই হওক, কাঞ্জিভৰমেই হওক বা মাছুবাই হওক।

তিনি অক্টোবৰৰ ৰাতিপুৱাই উঠি বহিলোঁ। ত্ৰিবান্দ্ৰম এক্সপ্ৰেছত। পিচদিনা ৰাতিপুৱা ত্ৰিবান্দ্ৰম পালোঁগৈ। ষ্টেচন ঘৰ আৰু প্লেটফৰ্ম তেনেই সাধাৰণ। পিচত দেখিলোঁ ইলেকট্ৰিক পাম্পেৰে পানীযোগানৰ ব্যৱস্থা, কল, নাৰিকল, কুঁহিয়াৰ, কোকোৱাৰে বিস্তাৰিত পথাৰবোৰ। কেৰালাত তামোলপানৰ বাৰী অসমৰ দৰে। ঘৰ-ছৱাবো অন্ধ্ৰ, মাদ্ৰাজৰ তুলনাত উন্নত আৰু বহু ক্ষেত্ৰত অসমৰ দৰেই। ত্ৰিচিনো-পল্লী মাছুবাই আদি উন্নতিমুখী চহৰ। মাদ্ৰাজৰ বেছিভাগতে বৰষুণ কম, মাটি শিলাময়, তুলনাত কেৰালাৰ বহুভাগ মাটি সাকৰা, বেছিকৈ বৰষুণ পোৱা। ওখ-চাপৰ ভূমি—মাজে মাজে সমুদ্ৰ তীৰত লাগুন। ত্ৰিবান্দ্ৰম চহৰ (এতিয়াৰ লোকসংখ্যা দুই লাখ) কিছুমান টিলাৰ ওপৰত অৱস্থিত বালিময় কিন্তু সাকৰা। দেখিলেই মনত পৰে আৰব সাগৰৰ সিটো পাৰত অৱস্থিত আৰব দেশৰ বৰ্ণনালৈ।

চৰকাৰী অতিথিশালাত আশ্ৰয় লৈয়েই ততাতৈয়াকৈ এমুঠি খাই লৈ কণ্ঠাকুমাৰীকালৈ (কেপকমৰীন্) টেক্সি এখন ললোঁ। ওৰে বাটে ছয়োকাষে চহৰ বা অৰ্দ্ধ-চহৰ। এঠাইত হেঙাৰ দেখি অনুমান কৰিলোঁ মাদ্ৰাজৰ সীমা পালোঁ। অন্তৰীপ পোৱাৰ কেবামাইল আগত

কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰা এটা দৃশ্য দেখিলোঁ—সমুদ্ৰৰ উৰ্ণমমালা ঘূৰণীয়া চেওৰে পাহাৰৰ দৰে উঠিছে। মাদ্ৰাজৰ উপকূলৰ ধাননি পথাৰৰ মাজে মাজে গৈ অৱতৰণ কৰিলোঁ কণ্ঠাকুমাৰীকাত, য'ত বঙ্গোপসাগৰ, আৰব সাগৰ আৰু ভাৰত মহাসাগৰৰ সঙ্গম হৈছে। গান্ধীমন্দিৰ, বিবেকানন্দৰ স্মৃতি বন্ধাৰ্থে নিৰ্মাণ কৰিবলৈ লোৱা সৌধৰ ভেটিৰ কাৰ্য্য, চন্দা মোৱা জাতীয় মাছ মাৰি থকা তিৰোতা মাছুৱৈৰ সমাগম, মনোৰম সূৰ্য্যাস্ত, এইবোৰ দেখি অভিভূত হৈছিলোঁ।

বেছ ভাল লাগিল ত্ৰিবান্দ্ৰমত। মালৱালি ভাষা—সহোদৰা তামিল তেলেগুৰ। কওঁতে দাঁতৰ জোৰ নিশ্চয় লাগে। অভাৱনীয়-ৰূপে এটা শব্দ শিকিলোঁ। ভাত খাই উঠি দিব—বিয়েৰাৰ। এজনক কলোঁ 'বেটেলনাট' বুজি নাপালে। 'এৰেকা' বুলি কওঁতেও বুজি নাপালে। অৱশেষত অঙ্গীভঙ্গীৰে মুখলৈ দেখুৱালোঁ। কলে, 'টুথপেষ্ট?' ওচৰৰ ভলটিয়াৰ এজনে যেনিবা কলে, 'ৱেটা-পাকে' (তামোল-পাণ)। মানুহবোৰ শৃঙ্খলাবদ্ধ যেন লাগিল। হাজাৰ-বিজাৰ লোকৰ সভাতো দেখিলোঁ কোনো হাই-উকমি নাই। চহৰৰ কোনো-পাৰ্কত লাল ৰান্ধা আৰু অলপীয়া লোকৰ সন্মুখত হাইড্-পাৰ্কৰ লেখীয়া বক্তৃতা। কৌতূহলত মটৰ ড্ৰাইভাৰ এজনক সুধিছিলোঁ, 'কমিউনিষ্ট চৰকাৰে কি কৰিব পাৰিছে?'

—'বিশেষ একো কৰিব পৰা নাই।'

—'তেন্তে লোকে কিয় সমৰ্থন কৰে?'

—'এওঁলোকে কোনো প্ৰকাৰে চৰকাৰ চলাইছে, পূৰ্বে সেয়াও নাছিল।' তেওঁ কলে।

ঠিক তেনেকৈ মাদ্ৰাজত ড্ৰাইভাৰ এজনক সোধাত কৈছিল; 'আন্নাছুবাই চৰকাৰে ৰাইজৰ কাৰণে যি পাৰে কৰিছে। পূৰ্ববৰ্তী চৰকাৰৰ লোকে নিজৰ কাৰণে কৰিছিল।' সঁচা মিছা বেলেগ কথা, কিন্তু ধাৰণাটোহে লক্ষ্য কৰিবলগীয়া।

ছুদিন সন্মিলনত যোগদান কৰিলোঁ। গৱৰ্ণৰৰ নাম—বোদ্ৰীপাদৰ।
কেৰালাৰ অধ্যক্ষ, কেৰালাৰ মন্ত্ৰীসকলক লগ পালোঁ। লুঙি পিন্ধা
অৱস্থাত। সবলতাপূৰ্ণ ব্যৱহাৰ ভাল লাগিল।

ভাৰতৰ সিটো প্ৰান্তত অসমৰ পৰা কেৰাহাজাৰ মাইল দূৰত
এইকেইদিন কটাই দেশখনৰ বিশালতা, দেশখনৰ বৈশাদৃশ্যৰ মাজত
সাদৃশ্যৰ প্ৰতি মৰম জন্মিল। আপোন ঠাই পালোঁহি ১০ অক্টোবৰত।
(১৯৬৮)

॥ উত্তৰ ভাৰত ভ্ৰমণ ॥

শৰাটঘাট দলং পাৰ হৈ দৈত্যকায় অসম মেইলখন বিশ্বাশৱদে
আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে নিশাৰ তমসা ভেদ কৰি। বাওনা হৈছিলোঁ
বিধান সভাৰ কেইগৰাকীমান সদস্যক লৈ উত্তৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন
ঠাইলৈ। উদ্দেশ্য আছিল বিশাল ভাৰতবৰ্ষৰ দুই চাৰিখন সমৃদ্ধিশালী
ঠাই চোৱা আৰু বিশেষকৈ পাঞ্জাব, হাৰিয়ানা, হিমাচল প্ৰদেশ, দিল্লী,
ৰাজস্থান, উত্তৰ প্ৰদেশ আদি ঠাইত কৃষিৰ বিষয়ত সৰু-সুৰা শিল্পই
কেনেকৈ গঢ় লৈছে চকুৰ পচাৰতে চাই লোৱা।

কামৰূপৰ সবভোগ পাৰ হোৱাৰ পিচৰে পৰাই অসমবাসী
অসমতে আলহী হৈ পৰাৰ নিচিনাকৈ 'নিশানা' বেল ষ্টেচনবোৰতো
পৰিলক্ষিত হবলৈ ধৰিলে। বাতি পুৱাওঁ পুৱাওঁ হওঁতে দেখিলোঁ উত্তৰ
বঙ্গৰ দুৱাৰ্ছৰ মাজেৰে আমি গৈ আছোঁ। অসংখ্য পৰ্বতীয়া জুৰি—
লেখত লবলগীয়া তাৰ মাজতেই তিষ্ঠা, যাৰ ধ্বংসময়ী লীলা জনাজাত।
বেল লাইনৰ দুয়োকাষে চকুৰে নমনালৈকে চাহৰ বাগিচা, চাওঁতাল
আৰু অগ্ৰাণ্ণ অধিবাসীৰ আবাস। বাগিচাবোৰৰ ৰূপহী চেহেৰা
আৰু গছ বোৱা পদ্ধতিলৈ চাই অনুমান কৰিলোঁ চাহৰ ক্ষেত্ৰত থকা
অসমৰ আধিপত্য বেছি দিন কিজানি নাথাকে। আলিবাটবোৰ আমাৰ
ঠাইৰ তুলনাত বেছ উন্নত যেন লাগিল। আৰু বনাঞ্চলবোৰ
আটোমটোকাৰিকৈ ৰখা যেন ধাৰণা হ'ল।

দাৰ্জিলিঙৰ পাহাৰ দূৰৰ পৰাই দেখুৱাই ৰেলখন শিলিগুৰিৰপৰা
যেন ওলোটা মুখে গতি কৰে পশ্চিমবঙ্গ আৰু পাকিস্তানৰ মাজৰ

বটলৰ নলীটোৰ দৰে ঠেক ঠাইলৈ। কাটিহাৰ পুৰ্ণিয়া আদিৰে গধূলি চকা বুৰাৰ পিচত পোৱালেগৈ বাৰাউনী। আমাৰ ঠাইৰ দৰে নদী-নলা নাই পশ্চিমবঙ্গ-বিহাৰৰ সেইছোৱাত। বাস্তাৰ অভাৱ প্ৰকট যেন লাগিল আৰু যি কেইটা গড়কাপ্তানি বাস্তা চকুত পৰিল সিও আমাৰ পঞ্চায়তি বাস্তাতকৈ বাক যেন নালাগিল। গৰু-ম'হৰ গাড়ীৰ লিকেৰে ভৰপূৰ। পথাৰবোৰৰ মাজে মাজে চাউনী পাতি বিহাৰী মতা-তিবোতাই ঘেঁহুৰ মৰণা মাৰিছে। তীব্ৰ ব'দ আৰু উৎকট গৰমৰ মাজতো। পথাৰবোৰত সেই দক্ষিণ ভাৰতৰ দৰেই নিম আৰু কাঁইটীয়া গছবোৰ; হয় আপুনি হৈছে, নহয় যত্নেৰে ৰোৱা হৈছে। গছবোৰ নথকাহেঁতেন পথাৰবোৰত তিষ্ঠাই কঠিন হ'লহেঁতেন। গৰু-ছাগলীৰো ব'দত আশ্ৰয়স্থল হল একমাত্ৰ সেই গছবোৰৰ ছাঁ। বস্তিবোৰ সুদূৰত। ঘৰবোৰ প্ৰায় ভাগেই মাটিৰ। অকণমান ঠাইতে হেঁচা ঠেলাকৈ বন্ধা, য'ত স্বাস্থ্যৰ ফালে নজৰ কমেই যেন লাগিল। বাঁহ-খেৰ চকুতে নপৰে। মানুহবোৰৰো জীৱন-ধাৰণৰ মান আদিম যেন লাগিল ঠায়ে ঠায়ে। পথাৰবোৰত হওঁতে বৈজ্ঞানিক জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা হৈছে আৰু উৎপন্নও যথেষ্ট যেন লাগিল। পশ্চিমবঙ্গ আৰু পুৰ্ণিয়াত বৰ পৰিশ্ৰমী এক শ্ৰেণী খেতিয়কে গা দেই পুৰি নিয়া ব'দত ভুঁই, নিবোৱা কামত ব্যস্ত থকা দেখিলোঁ। মাজে মাজে তিবোতাও পুৰুষৰ লগত সমানে কাম কৰা দেখিলোঁ। আমাৰ ঠাইৰ দৰে মটৰ বা অগ্ৰাণ্ণ যান-বাহন কমেই চকুত পৰিল।

কাটিহাৰৰ পৰা বাৰাউনীলৈ দুই-এখনহে বাছ দেখিলোঁ। দূৰত্ব দুশ মাইলৰ কম নহয়। দৰাচলতে মানুহবোৰ ৰেলত বেছিভাগ ফুৰা যেন ধাৰণা হ'ল। কাৰণ বোধকৰোঁ অৰ্থনৈতিক। আমাৰ তাৰ দৰে গো-চৰণীয়া পথাৰ আদি ক'তো নাই; কিন্তু গৰু-ম'হ-ছাগলীৰ চেহেৰা দেখিলে সৰুট মাৰি ধৰিবৰ মন যায়। প্ৰতিটো গৰু, ছাগলী, ম'হৰ কাৰণে বিশেষ যত্ন—পথাৰৰ পৰা ঘাঁহ কঢ়িওৱা, ঘৰৰ সন্মুখত দানা খুওৱাৰ ব্যৱস্থা, মানুহবোৰে নিজে গা নুধুলেও জন্তুবোৰক

প্ৰতিদিনে খুওৱাৰ ব্যৱস্থা আছে। ঠাইখনত গাখীৰৰ আমদানি যে প্ৰচুৰ গাই, ম'হৰ গোহালি আৰু ছাগলীৰ গড়ালবোৰ দেখিলেই ক'ব পাৰি। মোৰ মনত পৰিছিল আমাৰ গো-চৰণীয়া পথাৰবোৰত মুকলিমূৰীয়াকৈ চৰি ফুৰা অথচ আধা সেৰকৈ গাখীৰ দিয়া ম'হবোৰলৈ।

পাঁচ মেইৰ গধূলি গুৱাহাটীৰ পৰা বাওনা হৈ ছয় তাৰিখে চাকি অলোৱাৰ পিচত বাৰাউনী পালোঁ। অধিক কৰ্মবহুলতাৰ ক্ষেত্ৰত বাৰাউনী এখন দ্বীপ বা মকভূমিৰ মাজত গঢ়িব খোজা মকতান যেন বোধ হ'ল। গঙ্গা-তীবত নিশা জকুমকাই থকা বাৰাউনীত শোধিত হৈছে অসমৰ পৰা কেইবা শ মাইল পাইপযোগে কঢ়িয়াই অনা কেঁচা মালবোৰ। আকাৰত বাৰাউনীৰ শোধনাগাৰ নুনমাটিতকৈ চাৰি-পাঁচ গুণে ডাঙৰ বৰ্তমানতেই। তাতে আকৌ তাৰ আকাৰ বৰ্দ্ধিত কৰাৰ পৰিকল্পনাও চলিছে। ফলৱতী হব যদিহে অসমৰ দ্বিতীয় তেল শোধনাগাৰ আন্দোলনক নেওচা দিয়া নহয়। এই সুদূৰত অসমৰ তেল শোধিত কৰা কাৰখানাটোৱে কেন্দ্ৰত আমাৰ নিশকটীয়া স্থিতিকে সূচায়। লেখত লবলগীয়া কথা, বিৰাট বাৰাউনীৰ তেল শোধনাগাৰটোৱে প্ৰতি বছৰে লোকচান দি আছে অথচ পুতলা নুনমাটিয়ে লভ্যাংশ দি আহিছে।

বাৰাউনীৰ পৰা দিল্লীলৈ পৰৱৰ্তী ৰেল (অসম মেইল ব্ৰডগজ) ধৰাৰ পূৰ্বে বাৰাউনীত এমুঠি খাই লোৱা হ'ল। খাও-প্ৰস্তুতিৰ মানদণ্ড বৰ তলখাপৰ যেন লাগিল। আগনিশা মেইলত কেটাৰেৰে দিয়া খাওও তদনুকূপ আৰু বাতিপুৱা দিয়া ব্ৰেকফাষ্টৰ কণী ওলাল গেলা আৰু কল হ'ল কেঁচা। গোটেই গ্ৰুপটোৰ হৈ গাৰ্ডে দিয়া ফৰ্মত সেইখিনিকে মন্তব্য দি আহিব লগা হ'ল। বাটত খাব-লবৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হ'ল। মানুহবোৰৰো চেহেৰা, পিন্ধন-উৰণ আদিত চাক-চিকুণতাৰ প্ৰয়োজন ঢেঁৰ আছে যেন ধাৰণা হ'ল।

বাটত শুই পৰাত ওৰে বাট কেনি পাৰ হলোঁ ক'বকে নোৱাৰিলোঁ। দোকমোকালিতে চকুত পৰিল এলাহাবাদৰ প্ৰশস্ত

বাস্তাব্যব আৰু পৰিস্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন ঠাইবোৰ। ত্ৰিবেণী শুই থাকোঁতে পাৰ হৈ আহিলোঁ, লগতে গঙ্গাৰ ওপৰৰ দলঙো। এলাহাবাদ নগৰখন পাৰ হবৰ পিচৰে পৰাই বাতিপুৰা ডোখৰ বেলৰ খিৰিকীৰ পৰা চকু ফিৰাই আনিব লগা পাৰিপাৰ্শ্বিকতা। মুক্ত আকাশৰ তলত বেলআলিৰ পাবে পাবে পুৱাৰ বাহিৰ ফুৰা কাম সম্পন্ন কৰিছিল কিছুমান মানুহে। উত্তৰ ভাৰতত এই দৃশ্য সৰ্বত্ৰ। গাওঁবোৰ একে বিহাৰৰ ধৰণৰ, তাতো পাইখানা আদিৰ কোনো ব্যৱস্থা নাই। বতাহ গৰম। লু বৈছে। আটায়ে পানী খাওঁতে খাওঁতে জান যোৱা অৱস্থা। জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা। গৰু-মহে হাল বোৱা মাটিত ঘাঁহৰ টুকুৰা বিচাৰি ফুৰা। ছাগলী-ভেঁড়া, উট, গাধ, একাটঙা নানা প্ৰকাৰে ব্যৱহৃত। বস্তিবোৰ দেখি ধাৰণা হ'ল সমাজত শ্ৰেণী মাত্ৰ দুটাহে—এটা দালান আদিৰে উচ্চ শ্ৰেণীৰ, আনটো হিগেলী পিগেলী মাটিৰ ঘৰত গৰীৰ শ্ৰেণী। বাতিপুৰা আঠ বজালৈকে চাবপাইবোৰ বাহিৰতে পৰি আছিল। আলি পদূলিতো কিছু অংশত। খেতি-বাতিৰ প্ৰাচুৰ্য্য। মানুহবোৰৰ প্ৰায় ভাগেই মূৰত পাগুৰী মৰা। চেহেৰা-পাতিও উন্নত।

কাণপুৰ পাৰ হলোঁ। আলিগড় পাৰ হলোঁ—মনত পৰিল তাহানি ১৯৪১-৪৩ চনত অৱস্থান কৰা ছটি বছৰলৈ। এই ২৫।২৬ বছৰে খুব বেছি পৰিবৰ্তন অহা যেন নালাগিল। দূৰৈত বিনিৰ্কি বিনিৰ্কি ভিক্টোৰিয়া আৰু আফ্‌তাৱ হ'লৰ গম্বুজ চকুত পৰিল। দূৰৰ পৰাই চালাম জনালোঁ—মোক উচ্চ শিক্ষা দিয়া আলিগড় বিশ্ববিদ্যালয়লৈ। গাজিয়াবাদ—এই ৩০ বছৰে চিনিব নোৱাৰা বকমৰ পৰিবৰ্তন। দিল্লী—পদূলি তেনেই পৰিবৰ্তিত। ১৯৪৩ চনত দেখা দিল্লী কেবাখনো যেন হৈছে। ষ্টেশ্যনত অৱতৰণ আৰু চণ্ডীগড়লৈ বেলৰ অপেক্ষা।

ছপৰীয়া আমাৰ এলেকাৰ পৰা নিয়া কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী শ্ৰীফককদ্দিন আলি আহমদ চাহাবৰ পৰিয়ালবৰ্গৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ হ'ল।

আলি চাহাবক পাই ভাল লাগিল। সন্ধিয়া অৰ্থাৎ আঠটামানত (বেলি মাৰ যায় ৭টাৰ পিচত) বেল ষ্টেশ্যনত আমাৰ গ্ৰুপটোৰ কেইবাজনৰ বিৰক্তিব মাজত এক প্লেটত ছয় টকা ভৰি খানা খাই চাপি বহিলোঁ চণ্ডীগড়লৈ যোৱা বেলত। বাতিপুৰা পাঁচ বজাত চণ্ডীগড় পাই পঞ্জাৰ আৰু হাৰিয়ানা বিধান সভাৰ পক্ষৰ পৰা আৰু কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ পক্ষৰ পৰা এজন (চণ্ডীগড় নগৰখন পঞ্জাৰ হাৰিয়ানাৰ মাজত বিবদমান ৰাজধানী হোৱা কাৰণে কেন্দ্ৰীয়শাসিত হিচাপে আছে) বিষয়াই আমাক আথেবেথে আগবঢ়াই লৈ গৈ ছয়মান বজাত অলপ দূৰৈত অৱস্থিত নগৰখনত বিশ্ৰামৰ ঠাই দিলে।

পাঁচ মেই তাৰিখে গুৱাহাটীৰ পৰা ৰাওনা হৈ আঠ তাৰিখে বাতিপুৰা পঞ্জাৰ হাৰিয়ানাৰ ৰাজধানী চণ্ডীগড় পালোঁ। পূৰ্বেই কোৱামতে চণ্ডীগড়খন এটা বিবদমান এলেকাত পৰিণত হৈ আছিল। দেশ বিভাজনৰ পিচত ভাৰতীয় পঞ্জাৰত এখন ৰাজধানীৰ প্ৰয়োজন হোৱাত এই ঠাই গঢ়ি তোলা হৈছিল। কিন্তু কেইবছৰমানৰ পিচতে পঞ্জাৰৰ পূৰ্বাঞ্চলত থকা জাঠবিলাকে বেলেগ ৰাজ্যৰ দাবী কৰি হাৰিয়ানা আয়ত্ত কৰে আৰু সীমাকৰণত চণ্ডীগড়খন হাৰিয়ানা ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। গতিকেই হাৰিয়ানা আৰু পঞ্জাৰ উভয়েই চণ্ডীগড়ৰ ওপৰত দাবী নেবা হ'ল, নানান অশ্ৰীতিকৰ ঘটনা ঘটি গ'ল আৰু অৱশেষত বিষয়টো প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ মধ্যস্থতাৰ কাৰণে ইয়াক কেন্দ্ৰীয়শাসিত অঞ্চল হিচাপে ঘোষণা কৰি পূৰ্বৰ পঞ্জাৰৰ কাৰণে সজা ঘৰ-ছৱাৰত উভয় ৰাজ্যৰ ৰাজধানী ৰখা হৈছিল (পৰবৰ্তী কালত চণ্ডীগড় পঞ্জাৰৰ ভাগত দি হাৰিয়ানাৰ কাৰণে ক্ষতিপূৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে)।

ফৰাচী কাৰিকৰ মোশোলা কৰ্ত্তজীয়াৰৰ দ্বাৰা পৰিকল্পিত চণ্ডীগড় মহানগৰী শিৱালিক পৰ্বতমালাৰ পাদদেশত অৱস্থিত। ত্ৰিশটা খণ্ডত বিভাজিত এই আধুনিক নগৰখনৰ আয়তন ন হেজাৰ এশ একৰ, লোকসংখ্যা ডেৰ লাখ আৰু সমুদ্ৰ তীবৰ পৰা ই বাৰশ

ফুট উচ্চত অৱস্থান কৰিছে। আলি-পদূলিবোৰ আহল-বহল আৰু এনে বৈজ্ঞানিকভাৱে সজোৱা হৈছে যে যান-বাহন চলাচলত কোনোপ্ৰকাৰে আকস্মিক দুৰ্ঘটনা হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। (নতুন দিল্লীতো সেই একে ব্যৱস্থা) বাস্তৱ মাজে মাজে ফুলনি আৰু পাৰ্ক, বিভিন্ন মহল্লাৰ মাজে মাজে বিস্তৰ খালি ঠাই বখা হৈছে নগৰবাসীৰ বম্যস্থানৰ কাৰণে আৰু ভৱিষ্যত বৰ্দ্ধনৰ কাৰণে। অট্টালিকাবোৰ উচ্চতাপৰ আৰু বহু ব্যয়-সম্বলিত। নতুনকৈ একেটা ঘৰতে একে সময়তে দুটা শ্ব' দেখুৱাব পৰা চিনেমা ঘৰ সাজি থকা অৱস্থাত দেখিলোঁ। সোধোতে কলে খৰচ পৰিল বিশ লাখৰো অধিক। চহৰখনৰ এটা অতিবিক্ত সৌন্দৰ্য্য হ'ল কৃত্ৰিম হৃদ, যাৰ নাম চুকনা লেক্। হাজাৰ-বিজাৰ ভ্ৰমণকাৰী (সেইফালৰ মানুহৰ ভ্ৰমণ কৰা অভ্যাসো বেছি) অনবৰতে নগৰখনলৈ অহা-যোৱা কৰিয়েই আছে আৰু এই লেক'ৰ পাৰ্কটো গধূলি হলে লোকে লোকাৰণ্য হয়। অদূৰত দেখা হিমাচল ৰাজ্যত হিমালয় পৰ্বতমালা। জলবায়ু উত্তৰ ভাৰতস্থলত, জহকালি লু বতাহেৰে উত্তপ্ত, জাবকালি শীত প্ৰপীড়িত। বাসিন্দা শতকৰা নব্বৈজনাই স্বাধীনোত্তৰ পঞ্জাৱী আৰু বিশেষকৈ শিখ সম্প্ৰদায়ৰ। নগৰখনৰ এছোৱাত বহুত শিল্প প্ৰতিষ্ঠান গঢ়ি উঠিছে। তাৰে আমি মাত্ৰ এটা প্ৰতিষ্ঠানহে চাবলৈ সময় কৰিব পাৰিলোঁ। সেয়া হল এটা প্ৰাইভেট মিটাৰ ফেক্টৰী, য'ত এতিয়ালৈ ৬০ লাখৰো অধিক মূলধন খটুওৱা হৈছে আৰু য'ৰ পৰা মিটাৰ আদি সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে সদৌ ভাৰতত যোগান ধৰা হৈছে। মিলিটাৰী বিভাগতো এই প্ৰতিষ্ঠানে বহু বস্তুৰ যোগান ধৰে।

আটোমটোকাৰিকৈ চলোৱা প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকে (চীফ্ ইঞ্জিনীয়াৰজন বঙ্গদেশৰ) পাৱ্লিক চেক্টৰৰ বিৰুদ্ধে কটাক্ষপাতমূলক কেইশাবীমান কথা মোকো শুনাগৈ। পাৱ্লিক চেক্টৰৰ হেনো মা-বাপ নাই। সময়ৰ অভাৱত চণ্ডীগড়ত অৱস্থিত লালইমলি

মিলৰ শাখা চাব নোৱাৰিলোঁ যদিও তেতিয়া আশা পালিলোঁ যে কাণপুৰত এই মিলটো চাম। কিন্তু সেয়াও পিচত সম্ভৱপৰ নহ'লগৈ, যিহেতু কাণপুৰ গৈ পোৱাত মিল বন্ধ হৈছিল।

চণ্ডীগড়ত থাকোঁতে হাৰিয়ানা বিধান সভাৰ অধ্যক্ষ ব্ৰিগেডিয়াৰ বান সিঙৰ লগত একাপ চাহৰ ওপৰত আমাৰ উমৈহতীয়া আৰু তেওঁলোকৰ পঞ্জাৱ-হাৰিয়ানাৰ বিশেষ কথাবোৰৰ সম্বন্ধে আলোচনা হলোঁক। তেওঁৰ মতে হাৰিয়ানা ৰাজ্যত যুগান্তকাৰী কৃষি বিষয়ক উন্নতি সাধিত হৈছে আৰু জলসিঞ্চন, সাৰ-প্ৰয়োগ, মাটিৰ উপযুক্ততা অনুসৰি কঠীয়া বোপন আৰু সৰ্বোপৰি কঠিন পৰিশ্ৰমেৰে হাৰিয়ানাৰ খেতিয়কে প্ৰতি বছৰে এডৰা মাটিত প্ৰত্যেকেই অধিক পৰিমাণে শস্য গোটাবলৈ সমৰ্থ হৈছে। দৰাচলতে পঞ্জাৱ আৰু হাৰিয়ানাত সেউজী বিপ্লৱ তেতিয়াই প্ৰায় পূৰ্ণ পৰ্য্যায়ত আহি গৈছিল। (১৯৭১ চনত স্বচক্ৰে দেখি আহিছোঁ সেই পূৰ্ণতা)। হাৰিয়ানাৰ উপাধ্যক্ষ শ্ৰীমতী লেখাৱতী দেৱীয়ে আমিনো অসমখনত কি কৰিছোঁ, আমাৰ প্ৰকৃতিৰ সা-সুবিধাবোৰ কামত খটুৱাইছোঁ নে অথলে দলিয়াই পেলাইছোঁ, তাক চাবৰ কাৰণে অসমলৈ আগমন কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে (তেখেতে মই সেই ফালে থাকোঁতেই অসম ভ্ৰমণ কৰি গৈছিল)। পঞ্জাৱ কৰ্মব্যস্ততাৰ বাতাবৰণেৰে আগুৱা। মুনিহ-তিৰোতা, ডেকা-বুঢ়া, কিশোৰ-কিশোৰী সকলোৰে কাৰণে তাহানি জৱাহৰলাল নেহৰুৱে কোৱাৰ দৰে যেন “আৰাম হাবাম হায়”। প্ৰথৰ ব'দ লোটাই লোটাই পানী খাবলগীয়া, গাৰ চাল পুৰি নিব খোজা লু। ইয়াৰ মাজতে পথাৰবোৰত অসংখ্য খেতিয়কৰ সমাবেশ। ৰাতিও জিৰণি নাই। বৈদ্যুতিক পাম্পবোৰৰ পৰা পানী তুলি খেতিলৈ পানী কঢ়িওৱা কাম প্ৰধানতঃ ৰাতিহে কৰা হয়। পথাৰবোৰত খোলা পাতি পাতি ঘেঁহু মৰণা মাৰি থকা দেখিলোঁ ভৰতপৰীয়া। অৱশ্যে কিছুমানত দেখিলোঁ ট্ৰেক্টৰৰ সহায়ত মৰণা মৰা হৈছে। এনেই পঞ্জাৱ আৰু হাৰিয়ানাৰ খেতিৰ

পথাৰবোৰ ট্ৰেক্টৰময়। সেইদৰে বিশেষকৈ চহৰ আৰু উপচহৰবোৰ কল-কজা আদিৰে ভৰপূৰ। উত্তৰ ভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰদেশৰ তুলনাত পঞ্জাব গাঁৱৰ ঘৰবোৰ অতি উন্নত। দালান, আহল-বহল, স্বাস্থ্যকৰ, গছ-গছনিৰে পৰিপূৰ্ণ। অৱশ্যে কাটিহাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি চণ্ডীগড়ৰ কালকালৈকে গাওঁবোৰত এটা বস্তু লক্ষ্য কৰিলোঁ যে প্ৰত্যেক ঘৰতে গোৱৰবিলাক পিঠা সাজি তাকে আকৌ এখনৰ ওপৰত এখন জাপি দি আমাৰ ইয়াৰ খেৰৰ পুঁজিৰ দৰে বখা হৈছে।

তাৰ পৰা অনুমান কৰিলোঁ খৰিৰ অভাৱ। আমাৰ দৰে মৰাপাটৰ কাঁই তাত পাবলৈ নাই বা অলাগতীয়াল কাঠ-কাঠনিৰো প্ৰয়োজন মতে যোগান ধৰিব পৰা অৱস্থা নাই। গছ-গছনি কাটি খৰি কৰা দূৰৰ কথা য'ত যি গছ গজে তাক যেন হাতেৰে ছোৱাটোৱেই নীতি-বিকল্প কথা। গৰু-ছাগলীবোৰ বাস্তৱ কাষতে চৰি ফুৰা অৱস্থাত লক্ষ্য কৰিলোঁ। অ'ত ত'ত পৰি থকা শুকান ঘাঁহ এডাল-দুডাল কামুৰি খাই ফুৰিছে যদিও জিভাৰে ঢুকি পোৱা গছ-পুলিবোৰত মুঠেই কামোৰ মৰা নাই। সিহঁতেও যেন বুজি পায় যে গছ আৰু অন্যান্য উদ্ভিদ সেই অঞ্চলৰ কাৰণে প্ৰাণস্বৰূপ। গৰুবোৰ আমাৰ ইয়াৰ দৰে চেবেলা নহয়, সেইবোৰ আমাৰ ইয়ালৈ মেলাৰ পৰা অনা গৰুতকৈও উন্নত। হাবিয়ানাৰ খাৰপাৰ্কাৰ আৰু চাহিওৱাল বিধৰ গৰুবোৰ। ছাগলীবোৰ একোটা সকলুৱা ঘোঁৰাৰ নিচিনা ওখ। মকভূমিৰ জাহাজ উটো নানা কামত ব্যৱহৃত হৈয়েই আছে। বেচেৰা গাধবোৰৰ পিঠিত মেটমৰা বোজাবোৰ দেখিলেহে দুখ লাগে। তাজা ঘোঁৰাবোৰৰ টাউন-চহৰত বিশেষকৈ চিম্লা নৈনিতালত দেখিছোঁ কটক্ কটক্ কৰি চলি থকা। এই হেন পঞ্জাবত, কৈ থোৱাই ভাল, প্ৰায় ভাগতে বিঘাই প্ৰতি ৩০ৰ পৰা ৫০ মোনলৈ ঘেঁহু উপাৰ্জন কৰিছে খেতিয়কে। অসমৰ তুলনাত তাৰ মাটি বেছি সাকৰা নহয়। এইটো কোনো অনুমানৰ কথা নহয়, গুৱাহাটী আৰু লক্ষ্ণৌত মাটি সংৰক্ষণ কেন্দ্ৰত ছবছ প্ৰমাণ পাইছে কৈছোঁ।

কিন্তু হলে হব কি, বেজবৰুৱাই কোৱাৰ দৰে “সকলো আছিল, সকলো আছে, নুশুনো নলওঁ গম”। অৰ্থাৎ আমি আন্তৰিকতাৰে সৈতে, চৰকাৰ আৰু ৰাইজ, বিজ্ঞান-সম্মতৰূপে আৰু যান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে খেতিত লাগিব পৰা নাই। অৱশ্যে পঞ্জাব, হাবিয়ানা, উত্তৰ প্ৰদেশত চৰাইৰ লেখীয়া দৌৰত যি বুজিব পাৰিছিলোঁ তাত জনমূৰি মাটিৰ পৰিমাণ বহু ক্ষেত্ৰত আমাতকৈ বেছি আৰু মাটিৰ চিলিং আইন যদিও আছে তাৰ প্ৰয়োগৰ হীনদেড়ি নাই। ওচৰত ৰাজপুতনাত প্ৰকৃততে মকভূমি কাৰণেই হবলা, উত্তৰ ভাৰতৰ খেতিয়কে স্বতঃপ্ৰণোদিত হৈ খেতি-পথাৰত বনাঞ্চল গঢ়ি তুলিবৰ প্ৰয়াস কৰিছে। অথচ আমাৰ খেতিৰ মাটিত গছ-গছনি ৰোৱা দূৰৰ কথা, তথাকথিত বনাঞ্চলবোৰত চেগাচোবোকাকৈ থকা গছ-গছনিবোৰো বক্ষা কৰিব পৰা নাই।

চণ্ডীগড়ত অৱস্থান কৰা কালতে এপাক মাৰিছিলোঁ তাৰ পৰা ৫০/৫৫ মাইল দূৰত অৱস্থিত ভাক্ৰা নাঙ্গল প্ৰজেক্টলৈ। নাঙ্গলৰ সাৰ উৎপাদন কাৰখানা আৰু চাৰ্টলেজ (শতদ্ৰু) নদীৰ বান্ধ আৰু তাৰ পৰা কেইবামাইল আগত মূল ভাক্ৰা বান্ধ, জৱাহৰলাল নেহৰুৰ মতে এনেকুৱা বস্তু যাক দেখিলেই গা জিকাৰ খাই উঠে, যি জাগ্ৰত ভাৰতৰ নতুন মন্দিৰস্বৰূপ আৰু যি ভাৰতৰ প্ৰগতিৰ প্ৰতীকস্বৰূপ।

নাঙ্গলত দেখিলোঁ পাঁচশ একৰ ব্যাপী সাৰ উৎপাদন কাৰখানাৰ ঘৰ এটাত লাখ লাখ টন ৰাসায়নিক সাৰ প্ৰস্তুত হৈ আহিব ধৰিছে। মজাৰ কথা, এই সাৰ উৎপাদন কৰা কেঁচা মাল হ'ল পানী, বিদ্যুত আৰু বতাহ। পানী পৰিষ্কাৰ কৰি গধুৰ পানী প্ৰস্তুত কৰি ইয়াৰে পৰা পিঠিওৱা হয় ট্ৰেন্সেৰ আণৱিক কাৰখানালৈ। এক লিটাৰ এনেকুৱা পানী প্ৰস্তুত কৰোঁতে খৰচ হেনো আঠ-নশ টকাৰ কম নহয়। বৈদ্যুতিক কিবাকিবি প্ৰয়োগেৰে ৰূপান্তৰিত কৰি তাৰ পৰাই একপ্ৰকাৰ সাৰ উৎপাদন কৰা হৈছে। কাষতে দেখিলোঁ উচ্চ

চিম্নি এটাৰে শূণ্যৰ পৰা বতাহ আহৰণ কৰি তাৰ পৰা বিশেষ এটা উপাদানেৰে বোলাৰ মেচিনত ময়দা বনোৱা পদ্ধতিৰে কবিবাজৰ বড়িৰ নিচিনা আকাৰৰ হাজাৰ হাজাৰ টন ৰাসায়নিক সাৰ উৎপাদন। নান্দলৰ বান্ধটোৱে ভাক্ৰাৰ ১০ মাইল নামনিত চাট্লেজ মূল নদীৰ পানী এটা খন্দা আৰু পকী জানেৰে বিভক্ত কৰি বোৱাই দিছে। সেইদৰে মূল নদীটোকো নিজৰ অৱস্থাত চালু ৰখা হৈছে। বান্ধ নদীৰ তলে ওপৰে। ইলেকট্ৰিক লিফ্টৰ সাহায্যত মূল নদীৰ বহু ফুট তলত থকা নিৰীক্ষণ বান্ধটোত প্ৰবেশ কৰি চলোঁ। বিৰাট সুবঙ্গ এটা তাৰ ওপৰেৰে নদী বৈ গৈছে। এয়াৰ কণ্ঠচনিং কৰা সুবঙ্গৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই আহি জুইত জাঁপ দিয়া যেন হ'ল। প্ৰয়োজনীয় পাছ আদি লৈ এজন জনসম্পৰ্কবন্ধী বিষয়াক লগত ৰাখি ভাক্ৰা ডামলৈ গলোঁ। শ্বিলঙৰ বাস্তাৱ দৰে বাস্তা, কেইবা মাইল অতিক্ৰম কৰাৰ পিচত নজৰত পৰিল ভাক্ৰা, যাৰ উচ্চতা পানীৰ তলে ওপৰে ৭৪০ ফুট, যাৰ দৈৰ্ঘ্য সোতৰ শ ফুট, ওপৰ ডোখৰৰ বহল ৬০ ফুট, মজিয়া তেৰশ বিশ ফুট, য'ত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে ৫'৫ নিযুত কিউবিক গজ কংক্ৰিট, খটোৱা হৈছে আঠ লাখ টন চিমেন্ট আৰু এক লাখ টন তীখা। লগৰ বিষয়াজনে হিচাপ দেখুৱাই কলে যে তাত ব্যৱহাৰ কৰা পৰিমাণৰ চিমেন্ট আৰু কংক্ৰিটেৰে দিল্লীৰ পৰা লণ্ডনলৈ এটা সুবঙ্গ কৰিব পৰা গ'লহেঁতেন। খৰচ অৱশ্যে কেইবা শ কোটি টকা হৈছে। তিনিশ ইঞ্জিনীয়াৰ, ত্ৰিশ গৰাকী বিদেশী বিশেষজ্ঞই কেইবা বছৰ ধৰি কাম কৰি এই বান্ধ থিয় কৰাইছে। বান্ধৰ উজনিত সৃষ্টি হৈছে গোবিন্দ সাগৰ (চাট্লেজৰ বন্ধকৃত পানীৰ নামকৰণ— শিখসকলৰ এজন গুৰুৰ নামেৰে) যাৰ দৈৰ্ঘ্য ৬০ মাইল আৰু আয়তন ৬৫০ বৰ্গমাইল আৰু যাৰ পানী যোগান আহে বাইশ হাজাৰ বৰ্গমাইলৰ পৰা আৰু য'ত আঠ নিযুত একৰ ফুট পানী জমা কৰিব পাৰে, যাৰ সৃষ্টিত ৩৭১ খন গাওঁ বা নগৰ পানীৰ তললৈ গৈছে আৰু কমেও ত্ৰিশ হাজাৰ মানুহ স্থানচ্যুত হৈছে। এই পানী আগেয়ে

কোৱা মতে পকী জানেৰে কঢ়িয়াই লৈ পঞ্জাৰ, হাৰিয়ানা আৰু ৰাজস্থানৰ অংশবিশেষৰ মাটিত প্ৰাণৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে, যি কাৰণত সৃষ্টি হ'ল দেশৰ সেই ছোৱাত কৃষি বিপ্লৱ। শতদ্ৰু, ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু সিন্ধু নদীৰ দৰেই মানস সৰোবৰৰ পৰা নামি আহিছে। পানী হিম, খাবলৈ সোৱাদ। গোবিন্দ সাগৰৰ নীলাভ পানী দেখিলেই বুকুখন গৰ্বত ফুলি আহে যে এই স্তূপীকৃত পানীৰেই কোটি কোটি মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ উপায় কৰিব পৰা হৈছে। ভাক্ৰা বান্ধত থকা ব্যৱস্থা মতে প্ৰয়োজন অনুসাৰে পানী এৰি দি থকা হৈছে। বান্ধৰ ঠিক নামনিত পৰ্বতীয়া মাছ দেখা পোৱা যায়। আৰু উজনি ফালে ভাহি অহা কাঠবোৰ ষ্টীম লঞ্চৰে ধৰি ৰোপণ্ডৱেৰ সাহায্যত নিকটবৰ্তী ৰেলৱে ষ্টেচনলৈ লৈ যোৱা চকুত পৰিল। নান্দলৰ দৰে ইয়াতো পানীৰ তলত বান্ধত শুকুণা আদি বিচাৰমান। গোটেইখন চাই মেলি অনুভৱ কৰিলোঁ জৱাহৰলাল নেহৰুৱে সময় পালেই ভাক্ৰাত এক নজৰ দি অহাৰ মূল কাৰণ। মোৰ মনত পৰিছিল তেতিয়া শতদ্ৰু সদৃশ আমাৰো পৰ্বতীয়া নদীবোৰত কাহানি এনেকুৱা ব্যৱস্থাবোৰ হব সেই কথাটোলৈ।

উভতি আহোঁতে মাজ বাটতে তাহানিৰ প্ৰতাপগড়ৰ ৰজাৰ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাহাৰত অৱস্থিত শিখ মন্দিৰ আনন্দপুৰ সাহিবলৈ এভূমুকি দিবলৈ গলোঁক। মন্দিৰ গুৰু গোবিন্দৰ নামত উৎসৰ্গীকৃত আৰু ইয়াতেই শিখৰ সৰ্বোচ্চ ধৰ্মীয় ৰায়বোৰ প্ৰদান কৰা হয়। গুৰু গোবিন্দৰ যুদ্ধৰ অস্ত্ৰবোৰ স্বৰ্গীয় লালবাহাদুৰ শাস্ত্ৰীয়ে বিলাতৰ পৰা ফিৰাই অনাৰ পিচত ইয়াতেই প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে। বিৰাট মন্দিৰ, য'ত সৰ্বদা ধৰ্মালোচনা হৈয়েই আছে। মূৰত ৰুমালখন লৈ বাহিৰত থকা টাবত ভৰিৰ আঙুলি তিয়াই মন্দিৰৰ বাহিৰ ভিতৰ চালোঁ। আৰু ওলাই আহোঁতে এজন প্ৰাচীন শিখ পুৰোহিতক লগ পালোঁ, তেওঁ আমাৰ আটাইকে লৈ বাহিৰৰ ঘাঁহনিত বহি শিখ ধৰ্মৰ মূল উৎসটো আমাক জানিবলৈ দিলে। তেওঁ আমাক প্ৰশ্ন কৰিলে

কেনেকৈনো বাক পানিপথত ভাৰতৰ ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰা চূড়ান্ত যুদ্ধ-
বোৰ হ'ব লাগিছিল? তেওঁৱেই উত্তৰ দিলে যে পশ্চিম দিশৰ পৰা
যুগে যুগে আক্ৰমণ কৰা বিভিন্ন আক্ৰমণকাৰীয়ে সেইছোৱা ঠাইত
অৰ্থাৎ পঞ্জাবত পাইছিল এটা সুচল অৱস্থা। মানুহ এনেকুৱা ধৰ্মত বত
আছিল যে অস্ত্ৰ ব্যৱহাৰে ঠাই নাপাইছিল। পুৰোহিতজনে কলে-
শিখ শিক্ষা এই, সকলোকে সমান চকুৰে চাবা, দয়া পুতৌ দিবা;
কিন্তু অনিয়ম দেখিলেই কুপাণখন হাতত লবা। ইয়াৰ পৰা পশ্চিম
ভাৰতৰ যুগ যুগান্তৰৰ শতকক ভেটা দিবলৈ ধৰ্ম সাহায্যত এটা বণ-
পটু জাতি গঢ়ি তোলাটোৱেই আছিল গুৰু নানক, গুৰু গোবিন্দ
আদিৰ উদ্দেশ্য। ফলাফল সকলোৰে জ্ঞাত।

পিচদিনা বাতিপুৱাই ৬:০৬ মাইল দূৰত অৱস্থিত লুধিয়ানালৈ
ওলালো। দিনটো আছিল প্ৰথৰ ব'দ। সেমেকা অসমৰ বাসিন্দা
কাৰণেই হ'বলা বাটত প্ৰতি ১০ মাইলে গাড়ীৰ পৰা নামি নামি হয়
পানী নহয় আইচ্ ক্ৰীম বা কোকাকোলা আৰু নহলে কাক্ৰী (যাক
আঙুলিৰ নিচিনা গোট কাৰণে "লাইলাকা আঙুলি" বুলি কয়) খাই
যাব লগা হ'ল।

ঠায়ে ঠায়ে বাহিৰত পানীৰ কোনো যোগান নেদেখিলোঁ,
পোনেই গৃহস্থৰ ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈ পানী খুজি খাব
লগা হৈছিল। বাটত নানা তৰহৰ ঘোঁৰা-গাড়ী, গৰু-গাড়ী নজৰত
পৰিল। আৰু নজৰত পৰিল নৱবধু কঢ়িয়াই লৈ যোৱা বংবিৰঙৰ
গাড়ী। ওৰণি লোৱা বিধি আছেও, নাইও, অৰ্থাৎ যাৰ আছে
আছেই, যাৰ নাই তেওঁলোক একেবাৰ ইউৰোপীয়ান। অৱশ্যে
অতি দেখনীয়াৰ পাঞ্জাবী কুৰ্তা চেলোৱাৰ, উৰ্ণা, মোখেলা-চাদৰ
দেখাত অভ্যস্ত মোৰ চকুত মধুৰেই লাগিছিল। লুধিয়ানা পাই এইবাৰ
এখন বেঠুৱাতে ভাত খালোঁগৈ। ভাত মানে কিছু ভাত আৰু বাকী
হয় তণ্ডুৰী কটি বা চাপাটি। তৰকাৰীত সেই একেৰকমৰ মচলা,
আনকি দৈতো। যিহৰ কাৰণে আমাৰ লগৰীয়া কিছুমানৰ মাজত

নানা অসুখে দেখা দিছিল। কোনোবা নাক কোচোৱা, কোনোবা
বমি কৰা আৰু কোনোবা জলকীয়াৰ প্ৰকোপত ঢোকাঢোকে পানী
খোৱা। মোৰ আদহীয়া পেটত যেনিবা সকলোৱেই জীণ গৈছিল।
বেঠুৱাত খাবলৈ বহি এটা বিশেষ বস্তু মোৰ চকুত পৰিল—দেখিলোঁ
পঞ্জাবী যুবকবোৰ ঠিক ইউৰোপীয়ানৰ দৰে খোৱাৰ আগত আৰু
পিচত অবাধে, প্ৰচুৰ পৰিমাণে নানা তৰহৰ মত্ৰ পান কৰিছে।
এইটো পঞ্জাবীয়া এৰিষ্টোকেচি (আভিজাত্য)। ই সমাজৰ ওপৰ
স্তৰত। নিম্নস্তৰৰ অৱস্থা তেনেই বেলেগ। মানুহবোৰ অৱশ্যে
শতকৰা নব্বৈজন শিখ, মূৰত পাগুৰী, মুখত দাড়ি, হাতত বালা—
কিন্তু পিন্ধনত চাহাবী পোছাক। পাগুৰী আৰু দাড়িবোৰ থকাৰ
কাৰণে নতুন মানুহৰ বাবে এটাৰ পৰা আনটো হঠাতে চিনি
উলিউৱাটো কঠিন। এই বেঠুৱাতে 'খানা' খাই থাকোঁতে এটা বৰ
আমোদজনক ঘটনা ঘটিছিল। আমাক লৈ যোৱা গাড়ীকেইখনৰ
আটাইকেইজন ড্ৰাইভাৰেই শিখ আছিল আৰু সিহঁতে সেই বেঠুৱাতে
খানা খাই আছিল। পোনতে মোৰ অজ্ঞাতে আমাৰ দলৰে এজনৰ
কিবা প্ৰাকৃতিক কাৰণত বেঠুৱা এৰি তৎমূহুৰ্তেই জিবণি কেম্পলৈ
যাবৰ প্ৰয়োজন হোৱাত তেওঁ গাড়ীৰ ড্ৰাইভাৰক বিচাৰি হায়বান,
আৰু আতুৰত নিয়ম নাস্তি কাৰণে ইখন টেবুলৰ পৰা সিখন টেবুললৈ
পাগুৰী মৰা যি কোনো মানুহকেই সূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে, "আপুনি
আমাৰ ড্ৰাইভাৰ নেকি? আপুনি আমাক লৈ আহিছেনেকি?"
এইদৰে সূৰি থাকোঁতে থাকোঁতে বন্ধুৰ ইফালে প্ৰাণ যায় যায়
অৱস্থা। অৱশেষত কথাটো মোৰ কাণত পৰাত আমি চিনি পোৱা
ড্ৰাইভাৰ এজনকে তেতিয়া জিবণি কেম্পলৈ পঠিয়াই তেওঁক
যেনিবৰা বৈতৰণী পাৰ কৰা হ'ল।

সময় বৰ তাকৰ হোৱাৰ কাৰণে আৰু একপ্ৰকাৰ আবেলি তাত
উপস্থিত হোৱা বাবে দুৰ্ভাগ্যবশতঃ আমি লুধিয়ানাত থকা ভাৰতৰ
সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়খন চাব নোৱাৰিলোঁ। স্নকস্বৰা শিল্প

প্রতিষ্ঠানলৈ আমি গলোঁক। গ্ৰে-হাউণ্ড চাইকেল ফেঙ্কটী, এটা ইষ্ট্ৰি বনোৱা কাৰখানা, আৰু সাধাৰণ খেতিয়ক এজনে ঘেঁহু তৈয়াৰ কৰা মেচিন প্ৰস্তুত কৰা কাৰখানা চালোঁ। চাইকেল ফেঙ্কটীটোৰ শিখ মালিকে তেওঁৰ ওচৰত থকা যুৱকজন কোন সোধাত টপবাই উত্তৰ দিলে “এওঁ মোৰ ডাঙৰ ল’ৰা, বিলাতত ইঞ্জিনীয়াৰ পাছ কৰাই আনিছোঁ।” বয়স তেনেই কম। যি বুজিলো বাপেকৰ চাইকেল ফেঙ্কটীটো পৈত্ৰিক সম্পত্তি হিচাপে ল’ব। চাকৰিৰ আশা নকৰে। ইষ্ট্ৰি বনোৱা কাৰখানাৰ মালিক তিনি গৰাকী শিখ ভাই হেনো। পূৰ্বতে কাৰখানাৰ মজুতৰ কাম কৰিছিল। এতিয়া কেবালাখ টকাৰ মূল্যৰ সম্পত্তিৰ গৰাকী। কাৰো পৰা ধাৰ-ধুব লোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। ছয়োটা কাৰখানাত প্ৰস্তুত কৰা বিভিন্ন বস্তুবোৰৰ অংশবোৰ আটোমেটিক মেচিনৰ পৰা ওলাই আহিছে। শেহতীয়া কাৰখানা যিটো দেখিলোঁ, সি সত্তৰ বছৰীয়া শিখ খেতিয়ক এজনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। ঘেঁহু বনোৱা মেচিনবোৰ তেওঁৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰিছে আৰু ভাৰত চৰকাৰৰ পৰা পুৰস্কাৰো লাভ কৰিছে। তেওঁ কিন্তু ইঞ্জিনীয়াৰ নহয়। গোটেই লুধিয়ানাখন শিল্পৰে ভৰপূৰ আৰু দেখিলেই কিতাপে-পত্ৰে পঢ়া ইউৰোপীয় শিল্পকেন্দ্ৰীক চহৰ এখনৰ দৰে লাগে। ঘনবসতিপূৰ্ণ লুধিয়ানা পৰিকল্পনা অনুসৰি কৰা হৈছে। কিন্তু পুৰণি লুধিয়ানা তাহানিৰ মোগল যুগৰ ঠেক বাস্তাবোৰেৰে পৰিপূৰ্ণ। লুধিয়ানা আন বহুতৰে তুলনাত উণৰ কাপোৰৰ কাৰণে বিখ্যাত। কিন্তু গৰমকালি হোৱাৰ কাৰণে এডুখৰিও গৰম কাপোৰ বজাৰত কিনিবলৈ নেপালোঁ। সমুদ্ৰত পানী নোহোৱাৰ নিচিনা। লুধিয়ানাত আৰু ইয়াৰ পূৰ্বে চণ্ডীগড়ত আৰু পঞ্জাবৰ অগ্ৰা টাউন-চহৰত আনকি দিল্লীতো ব্যাপকভাৱে দেখা পাইছিলোঁ এটা বস্তু—সেয়া হ’ল স্বামী-স্ত্ৰী একেখন মটৰ চাইকেলতে ঘূৰি ফুৰা আৰু বহু ক্ষেত্ৰত গাভৰুসকলে বাস্তাবে চাইকেল চলাই ফুৰা। মোৰ লগৰ এজনে আমাৰ গাড়ীৰ ড্ৰাইভাৰক ইয়াৰ

বাবে প্ৰশংসা কৰিবলৈ গৈ কথাটো উলিয়াওঁতে বসিক ড্ৰাইভাৰে কৈ পেলালে—“হা চাহাব, ইয়ে সব তো ঠিক হয়। চাইকেল চলাতি হয়, মগৰ কভী কভী এইচি ভাগতি যাতি হয়।” ৰাতি নমান বজাত চণ্ডীগড়লৈ ঘূৰি আহি দেখিলোঁ অলপ বৰষুণৰ ভাব। মৰুভূমিত যেন পুষ্পবৃষ্টি। মনটো একেবাৰে অসমলৈ ঘূৰি আহিছিল।

বিশ্ববিদ্যালয়, ইন্সটিটিউট অব্ মেডিকেল চাইন্স, বোজ গাৰ্ডেন, পঞ্জাব, হাৰিয়ানা বিধান সভাকক্ষ আদি চাই ১০ মে তাৰিখে চণ্ডীগড়ৰ পৰা বিদায় ললোঁ। বিধান সভাৰ ঘৰ পূৰ্বতে অকল পঞ্জাবৰ কাৰণে নিৰ্মিত হৈছিল, এতিয়া বিভক্ত কৰি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। প্ৰকাণ্ড ইমাবত দেখিলে অনুমান হয় এলাপেচা মানুহে তাৰ ওচৰলৈকে যাবলৈ ভয় কৰিব। ছয়ো ৰাজ্যৰ বিধান সভা কক্ষত বহামেলাৰ বন্দবস্তটো মোৰ মানত কেনেবা কেনেবা লাগিল আৰু তাৰ তুলনাত আমাৰ শ্বিলঙত থকা বিধান সভা গৃহৰ পৰিবেশটো যেন সহজ-সৰল আৰু বাস্তৱধৰ্মী। সচিবালয়টো তেনেই যাহু ঘৰৰ নিচিনা। দৌৰা-দৌৰিকৈ হিমাচললৈ যাওঁ বুলি কালকামুখে ৰাওনা হলোঁ। বাটত পিঞ্জোৰত হিন্দুস্থান মেচিনটুল আৰু মোগল গাৰ্ডেনছ চাই যোৱাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলোঁ। পিঞ্জোৰৰ হিন্দুস্থান মেচিন-টুলছ অনুষ্ঠানটো বাঙ্গালোৰত থকাৰ দৰেই কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠাপিত। অৱশ্যে ই বাঙ্গালোৰতকৈ সৰু ধৰণৰ। কেবাশ একৰ পাহাৰীয়া মাটিৰ ওপৰত কাৰখানা ঘৰবোৰ সজোৱা হৈছে কোটি কোটি টকা খৰচ কৰি। চৰকাৰ কাইৰণ সিঙৰ অৱদান। কঠিন আৰু মুখৰা হব পাৰিলেই এই ধৰণৰ বৃহৎ অনুষ্ঠান আদায় কৰিব পাৰি বুলি ধাৰণা হ’ল। কাৰখানাটোৰ ভিতৰ বাহিৰ ঘূৰি দেখুৱালে আমাৰ শ্বিলঙৰে বাসিন্দা ইঞ্জিনীয়াৰ মিষ্টাৰ সেনে। জেনেবেল মেনেজাৰ মিষ্টাৰ বেনাৰ্জীয়ে অত্যন্ত ভদ্ৰতাৰে সৈতে আমাক আগবঢ়াই নিছিল আৰু বিদায়ৰ বেলিকা একাপ চাহৰ ওপৰেদি তেওঁলোকৰ সমস্তাও ছুই এটা আমাৰ সন্মুখত দাঙি

ধৰিছিল। যুদ্ধোত্তৰ বিচ্ছেদত তেওঁলোকেৰ কাৰখানাত প্ৰস্তুত হোৱা যন্ত্ৰপাতিৰ মূল্যৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পৰিছিল। তথাপি অগ্ৰাণু প্ৰতিষ্ঠানৰ তুলনাত ইয়াত লাভ নহলেও লোকচান বিশেষ হোৱা নাছিল। তেতিয়া উৎপাদিত মেচিন আদি ইংলণ্ড, যুগোশ্লাভিয়া আদি দেশলৈ বপ্তানি হ'ব ধৰিছিল। সিংহল এটা প্ৰধান গ্ৰাহক। কথাবোৰ দেখি শুনি এই ক্ষেত্ৰত ভাৰতৰ প্ৰগতিলৈ লক্ষ্য কৰি বৰ গৰ্ব অনুভৱ কৰিছিলোঁ। আৰু আমাৰ দৰে অৰ্থপাতি আৰু বিজ্ঞানত পিচ পৰা ভাৰতৰ পৃথিৱীৰ সৰ্বোত্তম দেশলৈ তাত প্ৰস্তুত শিল্পজাত বস্তু বপ্তানি কৰিব পাৰিছে ভাবি আনন্দতে চকুলো টুকিছিলোঁ। আৰু বিদায় সম্ভাষণত আনুষ্ঠানিকভাৱে মিষ্টাৰ বেনাৰ্জী আৰু মিষ্টাৰ সেন আৰু তেওঁলোকৰ সহকৰ্মীৰ সন্মুখত তাকেই কৈ পেলাইছিলোঁ। কাৰখানাটোত বৰ্তমানে মুখ্যতঃ মিলিচ্ মেচিনহে প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।

অদূৰত মোগল যুগৰ পিঞ্জোৰ গাৰ্ডেনত সোমাই পৰিলোঁ। পৰিবেশ দেখিয়েই মোৰ লগৰ বন্ধু কেইজনমানে সেই ঠাই যেন নেবিবই এনেকুৱা ভাব দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। বৃহৎ বাগান যাৰ চাৰিওফালে প্ৰাচীৰ আৰু যাৰ ভিতৰখন ক্ৰমাৎ তললৈ নামি অহা তিনিখলপীয়া উদ্যান। বিশ্ৰাম ঘৰ, বংমহল, পানীৰ ফোৱাৰা, প্ৰশস্ত চোতাল আৰু আম-লিচু আৰু অগ্ৰাণু অলেখ গছ-গছনি। নিকপ্পকপীয়া য'ত বহিলেই আৰু উঠিবৰ মন নাযায়। উদ্যানখনৰ অতীত ইতিহাস চমকপ্ৰদ। কথিত আছে যে পাণ্ডৱ-ভাতৃ সকলে বহু বছৰ ইয়াত বনবাসত লুকাই আছিল। তাহানিৰ অটব্য হাৰিৰ মাজত আৰু পৰবৰ্তী কালত যেতিয়া যুধিষ্ঠিৰ আদিয়ে পৰ্বত আৰোহণ কৰি অদৃশ্য হৈ যায় তেতিয়াও এইডোখৰ ঠাইৰেই গৈছিল। ঔৰংজেৰ বাদছাহৰ গৱৰ্ণৰ ফিদাই থা পোনপ্ৰথমে ইয়াত এটা মোগলশুলভ উদ্যান বাদছাহৰ হুকুমমতে পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰে। ভাৰিলে আচৰিত লাগে যে বুৰঞ্জীৰ পাতত ক'লা ছাঁ পৰা ঔৰংজেৰ বাদছাহৰ

অন্তৰত সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতি ইমান আকৰ্ষণ আছিল। শতিকাৰ পিচত শতিকাৰ ব্যৱধানত সঁচাকৈ আজি আমি ঔৰংজেৰৰ চৰিত্ৰ নিষ্কলুষ চকুৰে অধ্যয়ন কৰিব পৰা নাই নেকি? মোগলৰ পিচত এই উদ্যান কালত আকৌ অটব্য হাবিয়নিত পৰিণত হ'ল। আৰু বাঘ-ঘোঙে তাত বাজত্ব কৰিবলৈ ধৰে। পাতিয়ালাৰ মহাৰাজ পৰিবাৰে এই অৱস্থাৰ পৰা উদ্যানখনক উদ্ধাৰ কৰে আৰু তেওঁলোক সেইফাললৈ গলেই বিশ্ৰাম স্থলত পৰিণত হয়। উদ্যানখনৰ পৰিসৰ এটা কথাৰপৰাই অনুমান কৰিব পাৰি যে তাত থকা লিচু আৰু আম গছ-বোৰৰ ফলমূলকে বছৰত ত্ৰিশ হাজাৰ টকাত নিলাম কৰা হয়। বিশ্ৰাম-ঘৰত মোগল সা-সৰঞ্জাম কিছু বৰ্তমানেও দেখা পোৱা যায়। মোৰ লগৰ কেইজনমানে কেই মুহূৰ্ত্তমানৰ কাৰণে তাত শুই বা বহিয়েই অতীত আশ্বাদ গ্ৰহণ কৰিলে। ওচৰেৰে বৈ গৈছে হিমাচল পৰ্বতমালাৰ পৰা ওলাই অহা মাগৰ নদী। বাৰিষাফেনে-ফোটোকাৰে পঞ্জাব আৰু ৰাজস্থানৰ অংশবিশেষ প্লাবিত কৰে। শুনিবলৈ তাক প্ৰতিবোধ কৰিবৰ কাৰণে কেইবা কোটি টকাৰ আচনি ইতিমধ্যে প্ৰস্তুত হৈছেই।

কালুকা পালোঁগৈ। ইয়াৰ পৰা চিমলালৈকে পাহাৰৰ মাজে মাজে, পাহাৰৰ দাঁতিয়েদি অঁকোৱা-পকোৱা বেলৰ লাইন এটা গৈছে আৰু কাষে কাষে শ্বিলঙৰ বাস্তাৰ লেখীয়া পকী বাস্তা এটাও গৈছে। কালুকা ঠিক পাহাৰৰ পাদদেশত। মটৰেৰে বাওনা হৈ কেইমাইলমান গৈ হিমাচলবাসীৰ জীৱনধাৰাৰ গতি লক্ষ্য কৰিলোঁ। থিয় পাহাৰবোৰৰ গাতে লাগি থকা সুন্দৰ সুন্দৰ দালান, টিনৰ ঘৰবোৰ। ঘেঁহু, মাটকৈ, ধান, ডালিম আদিৰ খেতি। মানুহবোৰ পৰিস্কাৰ পৰিচ্ছন্ন আৰু বাস্তাত বৈ থকা পুলিচ আদিও সুশৃঙ্খল আৰু সৌজন্যমুখী। বাস্তাটো আওভজীয়া। মাজ বাটত চোলান চহৰ, তাৰ আগেয়ে পাইছিলোঁ ধৰমশালা চহৰ। মানুহবোৰ মুকলিমূৰীয়া, হোটেলবোৰত সেই একে ধৰণৰ পশ্চিমীয়া

ঠাচ। চোলান পোৱাৰ পিচৰ পৰা অলপ ঠাণ্ডা বতাহে মুখত কোবাবলৈ ধৰিলে। তাৰ আগডুখৰিত কিন্তু বাটৰ পাহাৰৰ নিজৰাৰ পৰা ওলোৱা পানীখিনিৰে টেপত পিপাসা নিবৃত্ত কৰি যাব লগা হৈছিল। পাহাৰবিলাকত গছ বুলিবলৈ তেনেকৈ নাই। বং দেখি অনুমান হৈছিল যেন ষ্টুডিয়ত সজা পিচবোৰ্ডৰ পাহাৰহে। আবেলি গৈ চিমলা পালোঁ। বাটত বৈ থকা হিমাচল বিধান সভাৰ বিষয়ই মোক লৈ গল মিষ্টাৰ স্পীকাৰ মহাজনৰ দণ্ডবলৈ। পূৰ্বৰ পৰাই মোৰ লগত পৰিচয় থকা স্পীকাৰ মহোদয়ে মোক সোধ-পোছ কৰিলে আৰু যিহেতু পিচদিনাখন বৰিবাব। মোক তাৰ পৰা ততাতৈয়াকৈ চিমলাৰ প্ৰসিদ্ধ মল চাবলৈ পঠিয়াই দিলে। মল এটা প্ৰশস্ত বাস্তা, যাৰে যান-বাহন যোৱা নিষিদ্ধ, যাৰ দুয়ো কাষে পৰ্য্যটকৰ মনমোহা দোকান-পোহাৰবোৰ। বৃটিছৰ দিনত এই বাস্তাত ভাৰতীয়ৰ প্ৰবেশ প্ৰায় নিষিদ্ধ আছিল। গধূলি হলে এই বাস্তাটো ঘৰৰ সন্মুখৰ চোতালৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহ ঠাহ খাই কথা-বতৰা পাতি থাকে। মল পাহাৰৰ নামনিত আৰু এখন সৰু বজাৰ আছে। তাৰে পৰা দেখিবলৈ প্ৰায় থিয় গৰাৰ চিমলা পাহাৰৰ গাত লাগি থকা চিমলা চহৰখন। বাতি হলে আমাৰ বৰাপানীৰ নিচিনাকৈ দেখিবলৈ মনোহৰ। বাস্তাবোৰৰ য'ত যানবাহন চলাব পৰা সুবিধা আছে, অত্যন্ত থিয় আৰু বহু ভাগত খোজ কাঢ়ি যাবলগা হয়। আমাৰ শ্বিলঙৰ পাহাৰৰ নিচিনা হেলনীয়া সমতল বাস্তা নায়েই বুলিব পাৰি। চহৰখনত লোকসংখ্যা পঞ্চাশ হাজাৰমান হ'ব। তাৰ বেছিভাগেই হিমাচলৰ বাহিৰৰ শিখ, নেপালী আৰু অন্যান্য সম্প্ৰদায়ৰ। হিমাচলৰ স্পীকাৰে অজ্ঞাতসাৰে এনেকুৱা এটা উক্তি কৰিছিল যে নেপালীসকলক স্থান দিয়াটো বৰ মঙ্গলজনক নহয়। বহিৰাগতক মাটি কিনাৰ পৰা বিৰত কৰিবলৈ তাৰ চৰকাৰে আইনৰ আশ্ৰয়কে লব বিচাৰিছে। হিমাচলখন কাশ্মীৰ, তিব্বত, উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাব, হাৰিয়ানা, পশ্চিম পাকিস্থানৰ অংশ ইত্যাদিৰে

আগুৰা। এলেকাও বৃহৎ আৰু বিবিধ ধৰণৰ। পৰ্বত হলেও বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ ঠাইলৈ যাব পৰাকৈ সুন্দৰ বাস্তাপথ গঢ়ি উঠিছে আৰু তাৰ বাবে যিহেতু তেতিয়ালৈ হিমাচল কেন্দ্ৰীয়শাসিত অঞ্চল আছিল আমাৰ তুলনাত বহু বেছি টকা কেন্দ্ৰৰ পৰা অনুদান পাইছিল। এনেও হিমাচলৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৰ সুচল, খেতিয়ক শ্ৰেণী ধনী। ফল-মূল বিশেষকৈ আপেলৰ খেতিৰ পৰা হিমাচলবাসীয়ে কল্লনাতিত আয় কৰিব পাৰিছে। আমাক জনোৱা হ'ল যে আপেলৰ খেতিৰ পৰা প্ৰতি একবত ২৫ হাজাৰৰ বেছি টকা খেতিয়কে পাইছে। মাটিৰ অভাৱ নাই, যিহেতু লোকসংখ্যা গড়ে প্ৰতি বৰ্গমাইলত এজন বা দুজনহে। চিমলা আৰু তাৰ পাৰ্শ্ববৰ্তী অঞ্চলবোৰ পাইন, সিও এটা বিশেষ আকৃতিৰ, বনৰাজীৰে ভৰপূৰ। হিমাচলতে এনেকুৱা ঠাইও আছে, য'ত বিঘাই প্ৰতি ৫০ মোন ধান উৎপন্ন হয়। হস্তশিল্প ব্যাপকভাবে হাতত লোৱা হৈছে আৰু আমি মল চোৱাৰ লগে লগে বিশিষ্ট মহিলা ছগৰাকীয়ে আমাক একপ্ৰকাৰ টানি নি কাপোৰত তোলা বিশেষ ডিজাইনবোৰ দেখুৱালে।

সেইখন দোকান, শিক্ষানুষ্ঠানো। ছাত্ৰীসকলে ঘৰত কাম কৰি নিদৰ্শনস্বৰূপে ডিজাইনবোৰ দোকানত জমা দিয়ে আৰু তাৰ ওপৰত নম্বৰ দি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ কৰা হয়। মই যেতিয়া কলোঁ যে এই ডিজাইনবোৰ কমাৰচিয়েলাইজড্ কৰিলে আপোনালোকে দুনীয়া লুটি নিব, চিনেমাত দেখা ধৰণৰ সুবৃহৎ কায়বিশিষ্টা মহিলা ছগৰাকীয়ে হাঁহি বাগৰি পৰাৰ নিচিনা হ'ল। প্ৰায় একে ঠাইতে এটা পুতলা সংগ্ৰহালয়ো দেখিলোঁ। তাত হিমাচলৰ কুষ্টি, জীৱনযাত্ৰা, বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ ইত্যাদি পৰিস্ফুট কৰি তোলা পুতলাবোৰ সজাই থোৱা হৈছে। তাত আছে তিব্বতী, লামা, কাশ্মিৰী নানা তৰহৰ লোক, যদিও প্ৰাণ-বিহীন পুতলা। পুতলাবোৰ নগৰখনৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মহিলাসকলে সাজি তাত জমা দিয়ে। ভাল লাগিল দেখি। মন্তব্য খাতাত ইয়াত কাপোৰৰ ডিজাইনৰ

দোকানত আৰু ইতিপূৰ্বে পিঞ্জোৰৰ হিন্দুস্থান মেচিন টুলচত গৌৰৱসূচক প্ৰশংসাবাদ দিছিলোঁ।

মোৰ লগৰ বন্ধুসকলক বিধান সভাৰ হোটেলত আৰু মোক পূৰ্বৰ গৱৰ্ণৰৰ বাংলাত, যাক চৰকাৰী অতিথিশালাত পৰিণত কৰা হৈছে তাত থৈ দিলে। হিমাচলখন পঞ্জাব, হাৰিয়ানা আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ পৰা ফালি অনা অঞ্চলৰে গঠিত। চিম্লা পূৰ্বে পঞ্জাবৰ গৱৰ্ণৰৰ বাসস্থান আছিল। ঘৰটো বিৰাট, কমপক্ষেও আনীটা কোঠালীয়েই আছে। বিধান সভা হোটেললৈ যিহেতু মটৰ চলাচল নিষিদ্ধ কালিমার্গ হৈ থিয় বাস্তাত খোজ কাঢ়ি উঠোতে-নামোতে লগৰ বন্ধুসকলৰ হাওঁফাও লৰি গৈছিল। ধুনীয়া পৰিবেশ দেখি বন্ধুসকলে তালৈ যেনিবা আওকাণ কৰিয়েই চলিছিল। শুই উঠাৰ পিচত এঘাৰ তাৰিখে বাতিপুৱাই ছটামান অনুষ্ঠান চালোঁগৈ। এটা হ'ল ফলমূল প্ৰচেষ্টা চেণ্টাৰ, আমাৰ শিলচৰৰ চেণ্টাৰৰ নিচিনা। বিশেষকৈ আপেলৰ বসহে আহৰণ কৰা হয়। আনটো হ'ল ফলমূলৰ ওপৰত গবেষণা কৰা ষ্টেচন মাচুৱা। কেন্দ্ৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। ইয়াত প্ৰায় পঞ্চাশ ষাঠি প্ৰকাৰৰ আপেল খেতি জন্মাবৰ কাৰণে প্ৰয়াস কৰা হৈছে আৰু কেনেকৈনো বাধাবিপত্তি অতিক্ৰম কৰি আপেল খেতিৰ প্ৰসাৰতা বঢ়াব পাৰি তাৰ দিশ-পৰামৰ্শ দিয়া হৈ আছে। আবেলি চিম্লা পৰিত্যাগ কৰাৰ পূৰ্বে পূৰ্বৰ ভাইচৰয়ৰ বাসস্থানটোত এপাক মাৰিলোঁগৈ। একাধিক মহলাৰ বিৰাটকায় ঘৰটো যাব কোঠালী তনমুহুৰ্তে লেখি শেষ কৰা টান। ভাইচৰয়ৰ একুজিকিউটিভ কাউন্সিলৰ মিটিং বহা কমটো দেখিলোঁ, দেখিলোঁ ভায়চৰয় আৰু তেওঁৰ পত্নী থকা কমবোৰ। লাহবিলাসেৰে ভৰপূৰ; আৰু দেখিলোঁ তথাকথিত “ইণ্ডিয়া পাকিস্তান কম” য'ত ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক দলৰ নেতৃবৃন্দই লৰ্ড মাউণ্ট বেটেনৰ লগত বহি যুগান্তকাৰী ভাৰত বিভাজনৰ সিদ্ধান্ত মানি লৈছিল। প্ৰাসাদটো তেনেই স্মাৰলক্ষী আছিল। ইয়াৰ পানী যোগান, বিদ্যুত সবববাহ

আদি স্বতন্ত্ৰ আছিল। ইয়াৰ সংলগ্ন উদ্যানটো ইংৰাজসকলে পিঞ্জোৰ মোগল গাৰ্ডেনৰ অনুকৰণত কৰে। প্ৰাসাদটো বৰ্তমান ইণ্ডিয়ান ইনষ্টিটিউট ফৰ এড্‌ভান্সড্‌ ষ্টাডিজৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। য'ত বিভিন্ন সামাজিক, ৰাজনৈতিক বিষয়ে চেমিনাৰ বহে, যলৈ ভাৰত চৰকাৰৰ জনপানী লৈ দেশ-বিদেশৰ পৰা স্কলাৰসকল আহে আৰু গধুৰ বিষয়ত কিতাপ আদি প্ৰণয়ন কৰে। ডিবেক্টৰজনে বৰ সৌজন্যৰে সৈতে আমাক লাইব্ৰেৰী আৰু প্ৰাসাদৰ বিভিন্ন অংশ-বোৰ দেখুৱালে।

লগৰ বন্ধু এজনে গোটেইখিনি চাই মেলি বুটিছলৈ আঙুলিয়াই কৰিব ভাষাত কৈ পেলালে—“চিহ্ন সেখা পৰে আছে তুমি হেথা নাই।” প্ৰাসাদটো এবাৰ পূৰ্বেই ডিবেক্টৰ গৰাকীয়ে আমাক চাহেৰে আপ্যায়িত কৰিলে। তাত হঠাৎ লগ পালোঁ হিমাচলৰ লেফ্‌টেনেণ্ট গৱৰ্ণৰক। তেওঁ সেইপিনে ঘূৰি আছিল। পূৰ্বে অসমত কাম কৰা হিচাপে তেওঁ মোৰ লগত বৰ আপোন ভাবে আলাপ আলোচনা কৰিলে। বেছ বসিক মানুহজন। আমাৰ ৰাজ্যৰ খা-খবৰ বিশেষকৈ কৃষিৰ বিষয়ে সুধিলে। মাকৈ খেতি কৰিবৰ অসমত যথেষ্ট সুবিধা আছে বুলি যেতিয়া তেওঁ মন্তব্য কৰিলে টপবাই মই কলোঁ,—ছাৰ, আমি ইতিমধ্যে এই খেতিত যথেষ্ট আগবাঢ়িছোঁ। তেওঁ কৈ পেলালে—“আবে ভাই, তুমলোকনে বহুত কুছ কিয়া যিস্কা পাৱিচিটি গ্ৰাহি দেতে।”

চাহ-মেলতে এগৰাকী ইটালীয় মহিলা লগ পালোঁ। প্ৰাসাদটো চাই ফুৰোঁতে তেওঁ আমাৰ ছাঁৰ লগতে ঘূৰি ফুৰিছিল। পিচতহে জানিব পাৰিলোঁ আমাৰ ডেকা বন্ধু এজনক হেনো—“তুমি বিয়া কৰাইছা নে নাই?” বুলি সোধাত ডেকা বন্ধুজনে কিবাকে বুজিব খুজিছিল। হাঁহিৰ বোল উঠিল আমাৰ মাজত। মহিলা গৰাকীয়ে বেদৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰি আছে আৰু এখন খেছিচ হেনো লিখিব। সংস্কৃত জানানে বুলি সোধাত তেওঁ মূৰ ছুপিয়াইছিল। লক্ষ্য

কবিলো, মহিলাজনীৰ চকুত কৰুণ চাৱনি; হয়তো কোনোবা বিচ্ছেদে তেওঁক ঠেলি পঠিয়াইছে সাত সমুদ্ৰ তেৰ নদীৰ পাৰ কৰি। মহাবাহীয়া আদহীয়া মহিলা গৰাকী আৰু পশ্চিমবঙ্গৰ পৰা অহা স্কলাৰকেইজনমানে বেছ আমোদেৰে সৈতে আমাৰ লগত কথোপকথন কৰি আমাক তাৰপৰা বিদায় দিলে। বাতি কাল্কাৰ পৰা মই আৰু বন্ধু এজন দিল্লীলৈ বাওনা হলো, বাকীসকল গ'ল আস্থালী হৈ হৰিদ্বাৰলৈ।

দিল্লীৰ অসম হাউছত চাহ খাই বাতিপুৱাতে ওলালোঁ নিজামউদ্দিন আউলীয়াৰ দৰগাহ আৰু বক্তিয়াৰ কাকীৰ দৰগাহ জীয়াৰত (সন্মান প্ৰদৰ্শন) কৰিবলৈ। দিল্লীৰ অসম হাউছ কলিকতাত থকা অসম হাউছৰ তুলনাত নিকৃষ্ট যেন লাগিল। আচৰিত কথা পূৰ্বৰ ঘৰটো বঢ়োৱাৰ বাবে লোৱা পৰিকল্পনা তেতিয়াও সম্পূৰ্ণ ৰূপায়িত হৈ উঠা নাছিল। কামটোৰ ঠিকা হেনো কেইবাহাতো বাগৰিল আৰু অৱশেষত পৰিলগৈ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ এটা নিৰ্মাণ প্ৰতিষ্ঠানৰ হাতত। ফলত কোনো তাগিদেই নথটা হ'ল আৰু তাগিদ দিব নোৱাৰাও অৱস্থা। আমাৰ গড়কাপ্তানি এছ, ডি, ও, এজন একপ্ৰকাৰ 'ঢাল নাই তবোৱাল নাই নিধিবাম চৰদাৰ' হিচাপে বৈ আছে। ঘৰটো কোটিল্যমার্গত অৱস্থিত অবশ্যে নতুন দিল্লীতহে। আমাৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ পৰা অহা ড্ৰাইভাৰ প্ৰফুল্লই আনি পোৱালে নিজামউদ্দিন আউলীয়াৰ দৰগাহত। গাড়ী লৈ উপস্থিত হোৱাৰ লগে লগে কোনোবা বাজ্যৰ কোনোবা শেঠহে যেন তাত আগমন কৰিছে, এনেকুৱা ধাৰণা কৰি দৰগাহৰ গেটত বৈ থকা ফুলৰ মালা, ধূপ-ধুনা, মিঠাই, কিতাপ আদিৰ দোকানীসকলে বোল তুলি কবলৈ ধৰিলে 'ইধাৰ আইয়ে শেঠজী'। 'ইধাৰ আইয়ে শেঠজী।' লগত অসংখ্য মোয়াল্লেম (গাইড) আহি অসম-বঙ্গৰ বিভিন্ন নাম সোঁৱৰাই মোক সুধিবলৈ ধৰিলে, এওঁলোক আপোনালোকৰ কিবা হয় নেকি? বঙ্গ বা ক'ত, অসম বা

ক'ত, সিহঁতৰ মানত যেন একে ঠাই। যি কি নহওক, কষ্টৰ (সাধ্যৰ) মাজেৰে এজন ডেকা মোয়াল্লেমক লগ ধৰি দৰগাহৰ মাজলৈ সোমালোঁ। পইচা দহটাকৈ দি জোতাযোৰ বন্ধিতৰ তাত বাহিৰতে থলোঁ। গেটৰ কাষত পুখুৰীটো। লুগীয়া পানীৰে অজু (নিয়মিত ৰূপে হাত-মুখ প্ৰক্ষালন) কৰিলোঁ আৰু অতি সম্ভৱমেৰে সৈতে আগবাঢ়িলোঁ মূল দৰগাহলৈ। ই হ'ল হজৰত নিজামুদ্দিন আউলীয়াৰ পৱিত্ৰ কবৰখানা। তেখেত পাঠান বংশৰ আলাউদ্দিন খিলিজি বাদছাহৰ পীৰ আৰু সমসাময়িক আছিল। কবৰখানাটো আলাউদ্দিন খিলিজিয়ে ৬৭০ বছৰ পূৰ্বে নিৰ্মাণ কৰে মছজিদৰ সন্মুখত। কালৰ গতিত এই মছজিদৰ এধানিও ক্ষয়-ক্ষতি হোৱা নাই। ওখ ভোণ্টযুক্ত এই মছজিদটোত সোমালে নিজকে অতীতৰ লগত মিহলাই দিয়া যেন লাগে। হজৰত নিজামুদ্দিন আউলীয়াৰ দৰগাহ মাৰবলু আৰু এলবাষ্টাৰেৰে নিৰ্মিত আৰু ওপৰৰ চালখন চন্দন কাঠৰ। এই দৰগাহত যুগে যুগে শ্ৰেণী-ধৰ্ম নিৰ্বিশেষে সকলো লোকেই অহা-যোৱা কৰিছে, প্ৰাৰ্থনা কৰিছে, মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ হবৰ কাৰণে বৰ মাগিছে আউলীয়াৰ আত্মাৰ ওচৰত। আমি তাত থকা ছফ্টামান সময়ৰ ভিতৰত দেখিলোঁ শ শ লোক, বিভিন্ন ধৰ্মাৱলম্বী বিভিন্ন দেশ, বিভিন্ন জাতিৰ সকলোৰে মূৰ দোঁ খাইছে সেই পুণ্যাত্মা আউলীয়াজনলৈ স্মৰি। আমিও জীয়াৰতত গলোঁ আৰু তাৰ পিচত দৰগাহৰ ভিতৰত অগ্ৰাণ্ণ অংশবোৰ চালোঁ। নিজামুদ্দিন আউলীয়াৰ পীৰ জাদা, তেখেতৰ স্থলৱৰ্তী আছিল হজৰত খাজা মাইনুদ্দিন ছিস্তি, যাৰ দৰগাহ আজমীৰ চৰিফত আৰু খাজা মাইনুদ্দিনৰ স্থলৱৰ্তী আছিল হৰগত বক্তিয়াৰ কাকী। যাৰ দৰগাহ দিল্লীৰ মেহবাৱলীত। এই তিনিখন দৰগাহ পৰিদৰ্শন কৰিলে অন্তৰত ভাব হয় যেন কলুষেৰে ভৰপূৰ দেশখন তাহানিৰ উপাখ্যানত শুনাৰ দৰে বিৰাটকায় বলধ গৰু এহালে পৃথিবীখন ধৰি থকাৰূপে এই আউলীয়াসকলৰ পুণ্যাত্মাই দেশখনক ধৰি ৰাখিছে

আক সেয়ে এই তিনিওখন দৰগাহতে লাখ লাখ মানুহৰ সমাগম, প্ৰতি দিনে, প্ৰতি মাহে, প্ৰতিবছৰে। দৰগাহৰ চৌহদৰ মাজত কৰণ-ভাৰে পৰিপূৰ্ণ জাহানাবা বেগমৰ কবৰো বিদ্যমান। জাহানাবা আছিল সম্ৰাট ছাহজাহানৰ বিদুষী দুহিতা, যি হজৰত নিজামুদ্দিনৰ শাগৰীদ (শিষ্য) হৈ ধৰ্ম-কৰ্মত লিপ্ত থাকি জীৱনত গাৰ্হস্থ্যত পৰিহাৰ কৰিছিল। অতি সাধাৰণ কবৰটো, চাৰিওফালে দেৱালে ঘেৰা, চাৰিওফালে শিলেৰে বেৰা, ওপৰখনত মাটি আৰু তাতেই কেইডালি মান ঘাঁহ। কাষৰ দেৱালত জাহানাবাবেই এফাঁকি কৰিতা :

বগায়েৰ সবজ্ না পোশদ কশে মজাবে মৰা

কে কবৰ পুসে গৰিবাঁ হামিন পিয়া বস্ অন্ত।

অনুবাদ : কেৱল ঘাঁহ-বনৰ বাহিৰে মোৰ সমাধিৰ ওপৰত আৰু যেন একো নাথাকে। মোৰ নিচিনা দীন অভাজনৰ বাবে সেইয়ে শ্ৰেষ্ঠ আচ্ছাদন। ইতি—

যুফী চিস্তি শিখা,

ছাহজাহান দুহিতা জাহানাবা,

ক্ষণভঙ্গুৰ জাহানাবা, বিনীতা জাহানাবা।

হিজৰি লিখা আছে—

জিলকদ ১০২২ (জুলাই ১৬৮০ ইংৰাজী)।

লগতে আৰু এটা কবৰ আছে :—সেইয়া দ্বিতীয় আকবৰ শ্বাহৰ কন্যা জামালুননিছাৰ। দৰগাহত যথেষ্ট ভিন্কাৰী অৱস্থান কৰিছে যদিও আজমীৰ শ্বৰীফৰ তুলনাত তাৰ সংখ্যা নগণ্য। তাৰপৰা ওলাই দিল্লীৰ প্ৰান্তত অৱস্থিত মেহবাৱলীত হজৰত বক্তিয়াৰ কাকীৰ দৰগাহ জীয়াবত কৰিলোঁ। মেহবাৱলী য'ত প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালৰ হাজাৰ-বিজাৰ অৱস্থাপন্ন মুছলমান বাস কৰিছিল। ১৯৪৭ চনত গোলমালৰ পিচত—তাত এতিয়া কেইজনমানহে মুছলমান দৰগাহৰ চতুৰীস্বৰূপে বাস কৰি আছে। এই দৰগাহ আৰু ইয়াৰ সংলগ্ন মছজিদবোৰ নিজামুদ্দিন আউলীয়াৰ দৰগাহৰ তুলনাত চাধা-চিধা।

উভতি আহোঁতে পূৰ্বতে দেখা আৰু আৰোহণ কৰা শিৱ উত্তোলনকাৰী কুতুবমিনাৰ আকৌ এপাক নোচোৱাকৈ নোৱাৰিলোঁ। ১৯৪৩ চনত প্ৰথম দেখোঁতে ভিতৰৰ জখলাৰে শিখৰত উঠি দিল্লীৰ পৰা গাজীয়াবাদলৈ চাইছিলোঁ। ১৯৬৯ চনত সাহসে নুকুলালে। আশী গজ ওখ। মাটিখণ্ডত ১৫০ ফুট বৃত্তত এই বিৰাট স্তম্ভটো কুতুবুদ্দিন আইবাকে আৰু চুলতান চামছুদ্দিন আল্টমাচে ইছলাম শক্তিৰ প্ৰতীকস্বৰূপে তুলিছিল। ই পৃথিবীৰ আশ্চৰ্য্যজনক বস্তুবিলাকৰ ভিতৰত এটা। শ শ বছৰ ভেদি এই স্তম্ভ সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতীকস্বৰূপে আৰু দিল্লী মহানগৰীৰ চণ্ডৰী হিচাপে বিৰাজ কৰিছে। আদিতো ইয়াক এটা মছজিদৰ মীনাৰ হিচাপে সজোৱা হৈছিল। অৱ মীনাৰ বা মছজিদো সম্পূৰ্ণ হবলৈ নাপালে।

কাষত বৈ আছে ৰাজা পৃথিৱাজৰ মন্দিৰ, যাক ইছলামীয় পৰিবেশত পৰবৰ্তী কালত ৰূপ দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। আৰু আছে অশোক-স্তম্ভ মৌৰ্য্য সম্ৰাটসকলৰ দিনতে নিৰ্মিত।

আবেলি নতুন দিল্লীৰ বেহ-ৰূপ চাওঁ বুলি কনাওট চাৰ্কাছ আৰু সংলগ্ন ছুপাৰ বজাৰলৈ গলোঁ। কেবা মহলীয়া ছুপাৰ বজাৰখনত সোমায়োঁ মোৰ নিচিনা নিমাখিত প্ৰাণী হেৰাই যোৱাৰ নিচিনা হলোঁ। আমাৰ গাৱলীয়া মানুহৰ ভাষাত ই এটা এলাহী কাৰখানা, বিধে বিধে বস্তু বিভিন্ন কোঠাত ধুনীয়া ধুনীয়া গাভৰুসকলে পৰিবেশন কৰিছে। চহৰৰ অৱ ঠাইৰ তুলনাত দাম কম-বেছি হবনে নহয় তাক বিবেচনা নকৰাকৈ ছুপাৰ বজাৰৰ সোপাকে বস্তু কিনিবৰ মন গৈছিল। লগত যোৱা দুই-এজন সাময়িকভাবে কোন ক'ত অন্তৰ্দ্ধান হ'ল, ক'বকে নোৱাৰিলোঁ। নিজে হওঁতে মাজে সময়ে আইচ্-ক্ৰিম খাই খাই তথা লাগি চাই ফুৰিলোঁ। সোৱণীস্বৰূপে নামমাত্ৰ দুই-এপদ কিনিও পেলালোঁ। কোনো বকম তাৰপৰা ওলাই ওচৰৰ সাধাৰণ বজাৰত এপাক মাৰিলোঁ। চাওঁ যে বস্তুৰ দাম ছুপাৰ বজাৰৰ লগত বৰ বেছি পাৰ্থক্য নাই। অফুৰন্ত গলিৰে অনাগত

সময়লৈকে ঘূৰি ফুৰিবৰ মন আছিল যদিও বাতিটো বাজপুতনাৰ আজমীৰ শ্বৰিকলৈ গাড়ী ধৰিব লাগিব বুলি ততাতৈয়াকৈ ঘূৰি আহিলোঁ। অৱশ্যে ঘূৰি অহাৰ আগতে দিল্লীৰ বেঠুৱাবোৰৰ সোৱাদ চাকি চাবৰ মন কৰি কনাওট চাৰ্কাছৰ ষ্টেণ্ডাৰ্ড বেঠুৱাত বহিলোঁগৈ, অলপ ফলমূল আৰু ক্ৰীম খাওঁ বুলি। বেঠুৱাত চাৰিজন মানুহে আধাপোৱামানকৈ ফ্ৰুট ক্ৰীম খাওঁতেই চৈধ্য-পোন্ধৰ টকামান গ'ল। অৱশ্যে বেঠুৱাটো এয়াৰ কণ্ডিচনড্ আৰু তাৰ পিচফালৰপৰা অহা মূহু সঙ্গীত আৰু বং-বিবঙৰ বিজুলী বাতিৰ সমাবেশে-বঞ্চিত কৰি তুলিছিল। গোটেই চাৰ্কাছটো লোকে লোকাৰণ্য। ভাবিলোঁ, টকাৰ চলাচল ৰাজধানী দিল্লীত নাথাকিনো ক'ত থাকিব? অসম হাউছলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰোঁতে মন কৰিলোঁ, আধুনিক বাস্তাবোৰৰ গাঁথনিবোৰলৈ আৰু নামকৰণলৈ। দিল্লী অতীত আৰু বৰ্তমানৰ সংমিশ্ৰণ। দিল্লীৰ আকাশে-বতাহে উৰি ফুৰিছে অতীতৰ স্মৃতি। দিল্লীত অদৃশ্য লোকসংখ্যা আছে অগণন। অতীতৰ ৰজা-বাদছাহ, আমীৰ-উমৰা, মন্ত্ৰী, পৰামৰ্শদাতা, শাস্ত্ৰ-গুৰুসকল, বিজ্ঞসকল, ভাস্কৰসকল আৰু সবাবোপৰি দিল্লীলৈ বিভিন্ন যুগত অহা বিভিন্ন আক্ৰমণৰ প্লাবনত নিষ্পেষিত হোৱা আত্মাবোৰ। চকু মুদি চিন্তা কৰিলে আপোন-পাহৰা হবলগা অৱস্থা। প্ৰায় তিনিশ আঠাইশ খৃষ্টপূৰ্বত মৌৰ্য্যসকলৰ দেলছ বংশৰ দ্বাৰা স্থাপিত দিল্লী যুগে যুগে বিভিন্ন শাসকগোষ্ঠীৰ ৰাজধানী হিচাপে চিৰউন্নত শিৰো বিৰাজ কৰিছে। ৰাজা অনঙ্গপালৰ বংশৰ পিচত দাস, খিলিজি, টোগলক, লোডী বংশৰ অন্তত আহিল মোগলসকল। কেইবাশ বছৰ মোগলৰ আধিপত্যৰ পিচত কালৰ কুটিল গতিত প্ৰৱল প্ৰতাপী মোগল যুগৰ অন্ত পৰে আৰু আৰম্ভ হয় মাৰাঠা, শিখ ইত্যাদিৰ বিভিন্নমুখী আক্ৰমণ। তাৰ ওপৰত ভূতৰ ওপৰত দানহ পৰাদি পৰেহি নাদিৰ ছাহৰ ধুমুহা। ১৯৫৭ চনৰ চিপাহী বিদ্ৰোহৰ চৌৱে দিল্লী কঁপাই তুলিলে, শ্মশানত পৰিণত হল; কিন্তু দিল্লীৰ পুনৰুত্থান কোনে বোধ

কৰিব পাৰে? পুৰণি ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ হস্তিনাপুৰ, যাৰ লগত ধৰ্মৰ সূত্ৰত কোটি কোটি লোকৰ স্মৃতি বিজড়িত আছে, মোগলৰ দিল্লী, যাৰ লগত পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে সমগ্ৰ ভাৰতত আকবৰৰ নিচিনা উদাৰচিত্ত শাসকে একত্ৰীকৰণৰ প্ৰয়াস পাইছিল, দিল্লী যি কালৰ ভ্ৰুকুটিক উলাই কৰি তিষ্ঠি গৈছিল, সেই দিল্লীকেই মোগলৰ পৰবৰ্তী শাসক ইংৰাজ সকলেও ৰাজধানী নকৰাকৈ থাকিব পৰা নাছিল। সেয়ে দেখিলোঁ আমাৰ গণতান্ত্ৰিক শাসকসকলেও অতীতৰ স্মৃতিৰ টোপোলা এবিধ খোজা নাই। বাস্তাবোৰৰ নামকৰণ দেখিলেই বুজিব পাৰি। কোটিল্য (চাণক্যৰ) পৰা আৰম্ভ কৰি কেৰাজন ভায়চবয় আৰু গবৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ নামৰ বাস্তাবোৰ পঢ়ি পঢ়ি যাব পাৰি। আকবৰ, ঔৰংজেব, ছাজাহান, ফিৰোজ ছাহ, বৰ্তমান ভাৰতৰ জাতীয় নেতাসকলৰ নাম আটাইবোৰকে সাঙুৰি ৰাখিছে দিল্লী চহৰে। ৰাজপথ গতি কৰিছে প্ৰেছিডেণ্টৰ ভৱনলৈ, জনপথ পোনেই গৈছে তাৰ ওচৰেদিয়েই। ঘৰ-দুৱাৰ, অট্টালিকাবোৰে বিভিন্ন যুগৰ চাপ বহন কৰিছে। ভাল লাগিল—দিল্লীৰ নিচিনা চহৰত এনে এটা উদাৰতাবো প্ৰয়োজন আছে। মানুহবোৰো সততে বৰ শিষ্টাচাৰী যেন অনুমান হ'ল আৰু পৰৰ লেঠাত মন-কাণ নকৰা যেন লাগিল। বাটে-পথে হেঁচা-ঠেলা লাগিলেও হেঁচা খোৱাজনেহে 'মাফ কৰিব' বুলি কোৱা কাণত পৰে।

নিশা ৯-৩০ ৰজাত আজমীৰ আহমদাবাদ মেইলত উঠিলোঁ। উদয়পুৰ পাই বাহিবলৈ চাই দেখোঁ। যে প্ৰকৃত মৰুভূমিৰ মাজে মাজে গৈ আছোঁ। বালিৰ পাহাৰ, ৰঙা ৰঙা শিলৰ টিলাবোৰ, কাঁইটীয়া গছ, জনপ্ৰাণীহীন দিগন্ত আৰু গাৰ ছাল পুৰি নিয়া বতাহৰ কোব, দুৰৰ মৰীচিকা, এইয়ে ৰাজপুতনা। কিন্তু আচৰিত, তাৰ মাজে মাজে গঢ়ি উঠিছে ৰাজঅট্টালিকাৰ দৰে ঘৰ-দুৱাৰেৰে চহৰবোৰ। তাৰ মাজৰ পৰাই দুৰ-দূৰন্তলৈ হাজাৰ-বিজাৰ মানুহ গৈছে, বেহা-বেপাৰ কৰিছে। তাতে অমানুষিক পৰিশ্ৰমৰ দ্বাৰা খেতিয়কে

ফলাইছে প্রচুব শস্ত আৰু ফলমূল। মানুহবোৰ প্ৰায় ধুনীয়া, মহিলা-সকল এহাতে তিনিহতীয়া ওৰণি লোৱা আৰু আনহাতে ইউৰোপীয় ফেছনত গাৰ অধিকাংশ দেখুৱাই ফুৰা। উট, ছাগলী, গৰু যথেষ্ট চকুত পৰিল। গাৱলীয়া তিবোতোবোৰে ঘাণা পিন্ধি পিন্ধি এই মৰুভূমিৰ নিচিনা ভূখণ্ডত গৰু-গাইৰ কাৰণে ঘাঁহ আহৰণ কৰিছে। মাজে মাজে ভাবিছিলোঁ, আমি কি স্বৰ্গৰাজ্যত আছোঁ। তেঁৰ তাৰিখে বাতিপুৱাই ন বজাত আজমীৰ পালোঁগৈ। ষ্টেচনত নামিয়েই অজানা ঠাই কাৰণে মোতায়ন থকা চিপাহীক সুধি ললোঁ আজমীৰৰ দৰগাহ চৰীফ কিমান দূৰত আৰু যান-বাহন কি, পইচাই বা কিমান লাগিব। এটা ঘোঁৰাই টনা টঙ্কা এখনত উঠিলোঁগৈ। মোৰ লগত আৰু দুজন। প্ৰায় দুমাইলমান গৈ (তাৰে আধা মোগল যুগৰ ঠেক বাস্তা আৰু মাজে মাজে কটোৱালী) দৰগাহ পালোঁ। আমি আগতেই ক'ত উঠিমগৈ আলচ কৰি যোৱাৰ কাৰণে অসংখ্য মোৱাল্লেমে (গাইড) আমাক যেনিবা টনাআজোৰা কৰিবলৈ নাপালে। ঠাই ললোঁ দৰগাহৰ সংলগ্ন ইউছুফ মহাবাজৰ ঘৰত। শকত-আৱত, বুঢ়া কিন্তু সুঠাম, চঞ্চল আৰু বসিক ইউছুফ মঞা মহাবাজেই তেওঁৰ ওপৰ মহলালৈ আমাক লৈ গ'লত পোনেই সুধিলোঁ, আপুনিমো মহাবাজ কেনেকৈ হল, ৰাজ্যখন কত? খাজা মাইনউদ্দিন চিষ্টিৰ নিভাঁজ তেজ বহন কৰা ইউছুফে উত্তৰ দিলে—তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষ কোনোবাই আমীৰত দৰগাহৰ বাহিৰলৈ ওলালে হিন্দু-মুছলমান আটাইয়ে 'মহাবাজ' বুলি সম্বোধন কৰিছিল। তাৰপৰাই এই পদবীৰ উদ্ভৱ। মহাবাজৰ ল'ৰা কেইটাও চাকৰি-বাকৰিত আৰু নাতি-নাতিনীহঁত অধ্যয়নৰত। নাতি-নাতিনীহঁতে আমাৰ লগত বেছ আলাপ জমাই ললে। ধুনীয়া, তেজে টুপটুপীয়া। গা-পা ধুই মহাবাজৰ লগত তেওঁৰ পঁয়সত্তৰ বছৰীয়া খানচামাই প্ৰস্তুত কৰা আহাৰ এমুঠি খালোঁ। তাৰ পিচত দৰগাহলৈ আমাৰ যাত্ৰা আৰম্ভ হ'ল।

দিল্লীৰ নিজামউদ্দিন আউলীয়াৰ দৰগাহৰ গেটত লোৱাৰ দৰেই ফুল, ধূপ-ধূনা, মমবাতি আদি লোৱা হ'ল যদিও মোৰ লগৰ বন্ধু এজনে বৰ আমোদ পোৱা নাছিল। ভিতৰ সোমাই আকবৰ, ছাজাহান, ঔৰংজেৱৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত মহজিদ তিনিটা চালোঁ—সেই একে ব্যক্তিত্বৰ চাপ, যিটো দিল্লীৰ জামে মহজিদত পৰিলক্ষিত। চাৰিওফালৰ পৰিবেশ লক্ষ্য কৰিলোঁ। চালে মূৰৰ পাগুৰী পৰি যোৱা ধৰণৰ সুউচ্চ গেট কেইবাখনো দেখিলোঁ। তাৰে এখন হেনো তাহানি হায়দৰাবাদৰ নিজাম বাহাদুৰে শুভাগমন কৰোঁতে এক লাখ টকা ব্যয়ৰে নিৰ্মিত। দোকানপোহাৰ চাই আন কেবাবিধো বস্তুৰ লগতে আজমিৰী টুপী কেইটামানো কিনি পেলালোঁ। দোকানবোৰৰ কাষত লক্ষ্য কৰিলোঁ, ছটা বিৰাটকায় ডেগ। এটাত হেনো পঁচিশ মোন চাউলৰ খীৰ বনাব পাৰি। আন এটাত ৫০৬০ মোন, যিটোত খৰিয়েই লাগে এবাৰ বান্ধোতে প্ৰায় ডেবশ টকাৰ। এইবোৰ বছৰেকীয়া উৰুচ চৰিফত ব্যৱহাৰ হয় আৰু কোনোবাই মানস কৰিলেও তাত বন্ধা-বঢ়া কৰা হয়। মোৱাল্লেম এজনে কলে, কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী ফকৰুদ্দিন চাহাবৰ অসুখৰ সময়ত হেনো আল্লাৰ উদ্দেশ্যে খাজাবাবাৰ নামত ২৫ মোনীয়া খীৰৰ কাৰবাৰ কৰা হৈছিল। গোটেই দৰগাহটো কেবাবিঘা মাটিৰ ওপৰত অৱস্থিত। যেনি চোৱা যায় তেনিয়েই টাউন-চহৰৰ নিচিনা মানুহৰ ভিৰ। দৰগাহলৈ অহা মানুহ সকলো সম্প্ৰদায়ৰ, সকলো দেশৰ; কোনোবা মোনাজাত, কোনোবা প্ৰণিপাত, কোনোবা আশ্চৰ্য্যপূৰ্ণ চকুৰে দৰগাহ আৰু সংলগ্ন মহজিদৰ কাৰুকাৰ্য্যৰ ফালে চকু নিক্ষেপ কৰা। কিন্তু কেবা হাজাৰ মানুহ আহিল, গ'ল। দৰগাহৰ ভিতৰতে স্থায়ী বাসিন্দা, যিবিলাকৰ অগ্ৰ ঘৰ-দুৱাৰ নাই, যথেষ্ট। সেইবোৰ হ'ল ভিক্ষাৰী, ফকিৰ, বাউল অৰ্থাৎ বলিয়া; সেইবোৰকে দৰগাহৰ তৰফৰ পৰা লক্ষৰ খানাত খুওৱা হয়। কিন্তু সিহঁতে প্ৰধানতঃ নিৰ্ভৰ কৰে দৰগাহলৈ অহা লোকৰ বদান্যতাৰ ওপৰতহে। বৰ মস্কিল দান

কবাটো। পকেটত হাত স্তুমুৱালেই বা হাতত পইচা কেইটামান ললেই অথবা অতি গোপনে ছুই-এজনক দিবলৈ যাওঁতে গোটেইবোৰে আগুৰি ধৰে। সিহঁতৰ ধৈৰ্য্য অসীম। চেষ্টাও নেবানেপেৰা, পৰ্য্যটকৰ পৰা কিবা নহয় কিবা উলিয়াইহে এৰিব। সেয়ে নতুন পৰ্য্যটক বৰ সাৱধান হ'ব লাগে নহলে জেপৰ সকলো নিঃশেষ হৈ যাব পাৰে।

দৰগাহত নাম-ধাম দিলোঁ, সাধ্যমতে বিভিন্ন শিতানত কিছু বৰঙণিও আগবঢ়ালোঁ। আৰু তাৰ পিচতেই খাজা মাইনউদ্দিন চিস্তিৰ কবৰত জীয়াবত অৰ্থাৎ প্ৰাৰ্থনা জনাবলৈ গলোঁ। অতি সন্ত্ৰমেৰে অতি বিনয়তাৰে আৰু আপোনা-আপুনি কোমল হোৱা মনটো লৈ শ শ বছৰৰ পূৰ্বে ধৰ্মৰ জৰিয়তে নৈতিকতা আৰু মানৱতাৰ প্ৰভাৱ বোৱাই দিয়া সেই আত্মাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিলোঁ। নিজৰ পাপ মোচন, দেশৰ, দহৰ কল্যাণ হওক, এই প্ৰাৰ্থনা নিবেদিলোঁ। থিয় হৈ মনত যোঁতয়া উদ্ভিত হ'ল হাজাৰ বছৰেই এইদৰে লাখ লাখ লোক আহি দৰ্শন কৰি গৈছে এই ঠাই, স্বভাৱতে তাত বিবাজ কৰা পৰিবেশটোৱে মনক প্ৰভাৱান্বিত নকৰাকৈ নাথাকিল। কবৰখানাৰ চাৰিওকাষৰ কাৰুকাৰ্য্য মনোৰম। তাৰ পৰা ওলাই কাষত থকা ছাজাহান বাদছাহৰ আন এজনী কন্যা আৰু জাহানাবাৰ দৰেই জীৱনটো ধৰ্মৰ কামত উৎসৰ্গ কৰা বোচনাৰাৰ কবৰো জীয়াবত কৰিলোঁ। আবেলি চাৰিমান বজাৰ লগে লগেই খাজা বাবাৰ কবৰৰ ওচৰত বহি গ'ল কাৱালিৰ মেল। এইটো দৈনন্দিন কথা। লেপেটা কাঢ়ি বহি গলোঁ কাৱালি গোৱা মানুহকেইজনৰ লগত। আন্তৰিকতাপূৰ্ণ সুৰৰ মাধুৰ্য্য ভাল লাগিল। কাৱালি শুনি থাকোঁতে থাকোঁতে গধূলি হোৱাৰ লগে লগে শুনিলোঁ ঢোলৰ এটা বিৰাট আৱাজ আৰু দেখিলোঁ চাৰিওফালৰ পৰা শ শ মানুহ দৌৰি আহিছে খাজা বাবাৰ কবৰলৈ। প্ৰত্যেকৰ মুখে মুখে কথা “বৌশনি কা টাইম হোৱা।”

ঠাচ খাই মানুহে কবৰৰ চাৰিওফালে ঘূৰিপকি প্ৰাৰ্থনা জনাইছে, কবৰৰ ওপৰত থকা চাদৰৰ তলত মূৰ গুজি দি তাহানিৰ বাগদাদ

আদি পুৰ্ণ্যস্থানৰ পৰা অহা খাজা বাবাৰ বৌশনি অৰ্থাৎ পোহৰ এধানিকৈ ল'বৰ চেষ্টাৰে সকলো ব্ৰতী। অৱশেষত হাত উঠাই মোনাজাত কৰিলোঁ। সেইখিনি সময়ত কঠোৰ হৃদয় হলেও কিয় জানো মোৰো ছচকুৰে চকুলো বাগৰি গৈছিল। অতীতৰ কথা ভাবিছিলোঁ, ভাবিছিলোঁ অদৃশ্য পুণ্যৰো স্থান আছে, নহলেনো বাক কোটি কোটি জনতাৰ এনেকুৱা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰতি অগাধ বিশ্বাস কেলৈ? আকবৰী মহজিদত নামাজ পঢ়ি আৰু দৰগাহৰ পৰা বিদায় লোৱাৰ পূৰ্ব মুহূৰ্তত মহাবাজে কবৰৰ ওচৰলৈ গৈ কবৰ স্পৰ্শ কৰাই পাগুৰি একোটাকৈ আমাৰ মূৰত বান্ধি দিলে আৰু কলে, ‘আজিৰ পৰা মোৰ ভাই হ’ল।’ দিন-ৰাতি সাংসাৰিক কামত ব্যস্ত থকা মনটো ক্ষণিকৰ কাৰণে হলেও কোনোবা ৰাজ্যত পাখিমেলি ফুৰিলে। দৰগাহৰ তৰফৰ পৰা তাবাকথ (প্ৰসাদ) মিঠাইও দিলে আমাৰ প্ৰত্যেককে।

বৰ সৌহাৰ্দ্যপূৰ্ণ, বন্ধুত্বপূৰ্ণ আৰু আপোন ভাৱৰ মাজত মহাবাজৰ হাইস্কুলৰ শিক্ষকতা কৰা ল'ৰা আৰু নাতি-নাতিনীৰে পৰিবেষ্টিত হৈ গধূলিৰ খানা খাই কণ্ঠত একোখাৰি মালা পিন্ধি এটা পৱিত্ৰ আবহাৱাৰ মাজত বিদায় ললোঁ আজমীৰৰ পৰা। চৈধ্য তাৰিখে ৰাতিপুৱাই আকৌ দিল্লী পালোঁ। ইতিমধ্যে আমাৰ অগ্ৰ লগৰীয়াসকল হৰিদ্বাৰৰ পৰা ঘূৰি আহি আগ্ৰা আৰু ফটেহপুৰীৰ বিভিন্ন পুৰণি সৌধ আৰু বিশেষকৈ “কালৈৰ কপোল তলে স্তম্ভ সমুজ্জল, এক বিন্দু জল, এ তাজমহল” চাবলৈ গৈছিল। দিনটো যেনিবা জিৰণিতে গ'ল। গধূলি আমাৰ মন্ত্ৰী তিনিজনো সৰ্বশ্ৰী মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী, কামাখ্যাপ্ৰসাদ ত্ৰিপাঠী আৰু চন্দ্ৰ সিং টেবনক অসম হাউছতে লগ পাই যেনিবা অসমৰ লগতেই দেখা-সাক্ষাৎ হলোঁ। তেওঁলোকে অসমত গঠিত হ'ব লগা, স্বায়ত্বশাসিত ৰাজ্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিবলৈ দিল্লী পাইছিলগৈ। মোৰ লগৰীয়াসকল আগ্ৰাৰ পৰা পুৰণিকলীয়া ভাস্কৰ্য্যৰ বিষয়ে পঞ্চমুখ হৈ ঘূৰি আহিল। এজনেতো

এনেকৈ কলে যে পুৰণিকলীয়া আটাইবোৰ স্মৃতি এইদৰে ভাৰতত থৈ মুছলমানৰ অংশবিশেষে পাকিস্তান হাচিল কৰাৰ কোনো সংগতি বা অৰ্থই নাই।

পোন্ধৰ তাৰিখে বাতিপুৰাই আটায়ে কঁকালত টঙালি বান্ধি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলোঁ দিল্লী জয় কৰিবলৈ। পোনতে অসম হাউছ থকা এলেকাত বিভিন্ন দেশৰ ৰাজকীয় দূতাবাস (চাণক্যপুৰী) চলোঁ। অৱশ্যে বাহিৰৰ পৰাই জুমি জুমি। তাৰ পিচত মহাত্মা গান্ধীৰ সমাধি ৰাজঘটাত মাল্যদান কৰি বিস্তীৰ্ণ উদ্যানখন চাই কাষতে থকা শান্তিবন, য'ত জৱাহৰলাল নেহৰুৰ অস্থি বৈ আছে, দৰ্শন কৰিলোঁ। নিলগতেই লালবাহাদুৰ শাস্ত্ৰীৰ সমাধি। আটাইকেইজনৰ সমাধিয়েই যমুনা তীৰৰ অদূৰত আৰু দিল্লীবাসীৰ কাৰণে আকৰ্ষণৰ স্থল। তিনিওগৰাকী মহান পুৰুষে যেনিবা নিৰীক্ষণ কৰি আছে আমি দেশবাসীয়ে কিনো কৰিছোঁ। তাৰ আবহাৱাই মন কোমলায় আৰু কিবা নহয় কিবা এটা দেশৰ কাম কৰাত উদ্বুদ্ধ কৰে। তিনিওটা আত্মা মৰিও অমৰ। তাৰপৰা পোনে পোনে থকা ওখলাত থকা ডক্টৰ জাকিৰ হুছেইনৰ সৃষ্টিৰ্মিত কবৰখানালৈ গৈ প্ৰাৰ্থনা জনালোঁ। সিদিনালৈ ভাৰতৰ সৰ্বোচ্চ স্থানত থকা মহাপুৰুষজন চাবে তিনি হাত মাটিৰ অধীশ্বৰ হৈ বৈ আছে ইয়াত। বাহ্যিক লগৰীয়াজন বন্ধুকধাৰী চকুৰী। তেওঁৰ জীৱনকালৰ মহান কীৰ্ত্তি জামিয়ামিলিয়া ইছলামীয়াৰ কেন্দ্ৰস্থলত কবৰটো অৱস্থিত। জামিয়াত স্কুল-কলেজ বন্ধ থাকিলেও এনেই এভূমুকি মাৰি আহিলোঁগৈ। হঠাৎ লগ পালোঁ জামিয়াৰ প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ হেড-মাষ্টাৰ চাহাবক। দেখাত বেছ ভব্য-গব্য মানুহজন। ডাঢ়িয়ে-গোঁফে সন্মান আকৰ্ষণ কৰা।

ইংৰাজী আৰু আধাফুটা উৰ্দ্দু তেওঁৰ লগত কথা হলোঁ। জামিয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কামৰ জৰিয়তে শিক্ষাদান আৰু শিক্ষিত আৰু সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত ভাৰসাম্য বন্ধা কৰি শিক্ষা প্ৰদান। মানুহজনৰ

লগত কথা পাতি এনে লাগিল যেন আমাৰ ইয়াৰ কোনোবা কলেজৰ প্ৰিন্সিপালৰ লগতহে আলচ কৰিছোঁ। নিজৰ বিষয়ত বেছ পাৰ্গত দেখিলোঁ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা উৰ্দ্দুমাধ্যমৰ জৰিয়তে প্ৰাইমাৰী শিক্ষাৰত বহুত লৰা-ছোৱালী। সিহঁতৰ বাবে চলোৱা মিউজিয়াম আৰু বেঙ্ক দেখি মোহিত হলোঁ। কিছু ভাগৰ লাগিছিল যদিও লগৰীয়াসকলে ছাজাহানৰ লালকিল্লা দুপৰীয়াতে নোচোৱাকৈ নেবিলে। এই কিল্লা অৰ্থাৎ দুৰ্গ যমুনা নদীৰ তীৰত লাল পাথৰেৰে নিৰ্মিত। ই আগ্ৰাৰ কিল্লাতকৈ দুগুণ ডাঙৰ। ছাজাহান বাদচাই ১৬৪৯ খৃষ্টাব্দত কাম আৰম্ভ কৰাই তাহানি পঞ্চাশ লাখ টকা খৰচত বাৰ বছৰত কাম শেষ কৰে। ইয়াতেই আছিল ময়ূৰ সিংহাসন আৰু ক'হিনুৰ। ই আছিল এসময়ত পৃথিৱীৰ ভূস্বৰ্গ। ইয়াত থকা দিৱান-ই-খাচ অট্টালিকাৰ দেৱালত লিখা আছে :

“অগৰ ফিৰদৌচ ববোৱে জমিন অস্ত

হামিন অস্ত, হামিন অস্ত, হামিন অস্ত”

অৰ্থাৎ পৃথিৱীত যদি স্বৰ্গ আছে তেন্তে সি ইয়াতে। ইয়াৰ চাৰিওফালৰ দেৱাল, লাহৰিগেট, নক্ৰখানা (য'ত সম্ৰাটৰ বাত-বাদকবোৰ আছিল) দিৱান-ই-আম য'ত সম্ৰাটে সৰ্বসাধাৰণক দেখা দিছিল, দিৱান-ই-খাচ, য'ত সম্ৰাটে আছুতিয়াকৈ সাক্ষাৎ দান কৰিছিল, শ্বাহি হাসম অৰ্থাৎ ৰাজকীয় গোচলখানা, তাত থকা বিভিন্ন টাব আৰু নহৰৰ ব্যৱস্থা, হিৰামহল লয় মতি তচবীখানা হাৱাখানা, ৰংমহল ইত্যাদি ইমাবতবোৰ নিৰ্মাণৰ সময়ৰ দৰে জিলিকি আছে। লালকিল্লাৰ ইতিহাস এক প্ৰকাৰ মোগলৰ দিনৰ পৰাই ভাৰতৰ ইতিহাস স্বৰূপ। সেয়েহে তাত নিতৌ গধূলি দেখুওৱা “পোহৰ আৰু শব্দ” (লাইট এণ্ড ছাউণ্ড) সেই বাতিয়ে চাইছিলোঁ। ৰূপালি পৰ্দা তাত নাই, আছে মাথোন দুৰ্গৰ ভিতৰৰ পৰিবেশৰ মাজত বিদ্যুতৰ সাহায্যত কৰা ব্যৱস্থাবোৰ। চোতালখনত বহি পোহৰ আৰু শব্দ দেখি বা শুনি থাকোঁতে কেতিয়াবা ধাৰণা

ইয় যেন মূৰৰ ওপৰেদিয়ে কটক্ কটক্ কৰি ঘোঁৰাৰ দল গৈছে, যেন কাষতেই মৃত্যুৰ ক্রন্দন বোল উঠিছে, যেন বুকুত বহি কোনোবা পৰীয়ে মনোগ্রাহী সঙ্গীত শুনাইছে। ইতিহাস বাবৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বাহাদুৰ ছাহলৈকে এঘণ্টাৰ ভিতৰত এনেকৈ উদ্ভাসিত হ'ব যে বৰ্ণনাভীত। ইতিহাসৰ সামৰণি মৰা হ'ল চৈধ্য আগষ্ট ১৯৪৭ চনত লালকিল্লাৰ দেৱালত থিয় দি জৱাহৰলাল নেহৰুৱে স্বাধীনতাৰ আগমনি-বাণী শুনোৱা ভাষণেৰে। গোটেইখন দেখি আকাশ-পাতাল ভাৱনাই আহে আৰু যেহেতু আমি মানুহ, যি এদিন মহান আছিল, গৌৰবোজ্জ্বল আছিল তাৰ বাবে অকণি দুখ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰি। আবেলি আটায়ে চালোঁগৈ দিল্লীৰ জামে মছজিদ। অৰ্থাৎ সৰ্ব বৃহৎ মছজিদ। ইয়াৰ নিৰ্মাণকাৰ্য্য আৰম্ভ হৈছিল ১৬৩৮ চনত বাদছাহ ছাজাহানৰ আদেশক্ৰমে। সেই সময়ৰ পৃথিৱীৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ শিল্পীসকলক খটুৱা হৈছিল এই কামত। তেতিয়া শিল্পীৰ দৰ্শন আছিল দিনে দুপইচা আৰু সাধাৰণ মজহুৰৰ দিনে এক পইচা। মছজিদৰ বাবে মাটি, পাথৰ আৰু অন্যান্য সা-সঁজুলি দানত পোৱা হৈছিল। তথাপি তাৰ নিৰ্মাণ খৰচ সেই দিনত পৰিছিল দহ লাখ টকা। কমেও বিশ-পঁচিছ হাজাৰ মানুহে একেলগে নামাজ পঢ়িব পৰা ব্যৱস্থাবে এই মছজিদ ১৬৫৬ চনত সম্পূৰ্ণ হয়। এই ৩১২ বছৰেও ইয়াৰ গাত কোনো আঁচোৰেই লগা নাই—ইও যেনিবা সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ তীৰ্থস্থানত পৰিণত হৈছে।

পুৰণি কিল্লা, তাৰ ওচৰত চিৰিয়াখানা, হুমায়েন বাদছাহৰ কবৰ, ফিৰোজ ছাহ কোটোলা, যন্তুৰ-মন্তুৰ, ৰাষ্ট্ৰপতি ভৱন, লোকসভা ভৱন আৰু অসংখ্য অতীতৰ স্মৃতি বিজড়িত (কিছুমান ভগা আৰু আধা ভগা) সৌধেৰে দিল্লী নগৰীৰ ঘৰবোৰ। নতুন পৰ্য্যটকৰ কাৰণে জমাহৰ কমে দিল্লীৰ ভিতৰ-বাহিৰ চাই শেষ কৰাটোৱেই টান। ইয়াৰ অট্টালিকাবোৰৰ ভাস্কৰ্য্যত মিলিত হৈছে মোগল তথা ইছলামীয় কলা আৰু বিভিন্ন পুৰণি ভাৰতীয় কলাৰ সমষ্টিৰে।

একক ভাৰতৰ ৰাজ্যত ক্ষয়ক্ষতি হ'লেও এই কলাৰ বিভাজনৰ সম্ভাৱনা নাই। দিল্লীত প্ৰাচুৰ্য্যপূৰ্ণ খাদ্য বস্তুৰ অভাৱ নাই। দোকান পোহাৰ বিভিন্ন সম্ভাৱেৰে উঠেনদী। ফল-ফুলেৰে জাতিষ্কাৰ। তৰমুজ, আপেল, বেতেলনাট, আঙুৰ আদিয়ে দিল্লী তথা উত্তৰ ভাৰতৰ চহৰৰ অলিয়ে-গলিয়ে জিভাৰ পানী আনে। দামো বৰ সস্তা। ইচ্ছা কৰিলে তৰমুজ এটা খায়েই পেটৰ ভোক মাৰিব পাৰি। কিন্তু চাঁদনি চোকৰ নিচিনা ঠাইত অচিনাকি মানুহৰ দৰে বস্তু-বাহানি কিনিবলৈ গলে মোসনা মাতৰ যাতুত পৰি ঠগ খোৱাৰো সম্ভাৱনা যথেষ্ট।

লোকসভাৰ অধিবেশন চাইছিলোঁ একটামান। যথেষ্ট বয়স হ'লেও শ্ৰীমতী গান্ধীক তেওঁৰ অফিচ কোঠাৰ ফালৰ পৰা নাচি নাচি অহা যেন পাইছিলোঁ। আমাৰ ইয়াৰ পৰা প্ৰতিনিধিত্ব কৰা কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী গৰাকীৰো স্বাস্থ্যৰ উন্নতি লক্ষ্য কৰিছিলোঁ। শ্ৰীচৱনক হাঁহি মুখে গম্ভীৰ ভাৱে বহি থকা দেখিলোঁ। আন মন্ত্ৰী বৰ বেছি চকুত নপৰিল। আলোচনা হৈ আছিল তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰপতিৰ স্থলবৰ্তী উপ-ৰাষ্ট্ৰপতি হ'লে আৰু তেওঁৰ হঠাত কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিলি এই বিষয়ৰ আইন সম্পৰ্কতঃ—লোকসভাৰ অধ্যক্ষ বা ছুপ্ৰিম কোৰ্টৰ মুখ্য আয়াধীশক কাম চলাবলৈ দিলে কেনে হয় সেই সম্পৰ্কে কেবাজনেও বক্তৃতা দিলে। চিং পখিলাৰ দৰে শ্ৰীমতী তাৰকেশ্বৰী সিংহক অস্থিৰভাবে ইখন বেঞ্চৰপৰা সিখন বেঞ্চলৈ ঘূৰি ফুৰাও দেখিলোঁ। নিৰ্দলীয় সদস্য শ্ৰীনাথ পাইকেও বক্তৃতা দিয়া শুনিলোঁ। কিন্তু এই এঘণ্টাৰ ভিতৰত লোকসভাৰ যিটো গান্ধীৰ্য্যপূৰ্ণ পৰিবেশ থাকিব লাগে, তাৰ যেন কিছু অভাৱ ঘটিছে মোৰ তেনে ধাৰণা হ'ল। শুনিলোঁ, ৰাজ্যসভাৰ শৃঙ্খলাৰ অভাৱ হেনো তাতোকৈ বেছি। পাৰ্লামেণ্ট ভৱনৰ পৰা ওলাই আহি স্পীকাৰ শ্ৰীসজ্জীৱ বেডডীৰ লগত তেওঁৰ কোঠালীত একাপ কফি খাই খাই আমাৰ ৰাজ্য খনৰ, বিশেষকৈ স্বায়ত্তশাসিত ৰাজ্য গঠন কৰিবলৈ লোৱা বিলখনৰ

সম্পৰ্কে আৰু অন্যান্য দুই-চাৰিটা কথাৰ আলোচনা হলো। মানুহজন বেছ তজবজীয়া।

পোন্ধৰ তাৰিখে গোটেই দলটোৱে নৈশ ভোজন কৰিলো তেতিয়াৰ কেন্দ্ৰীয় বাণিজ্য উন্নয়ন মন্ত্ৰী শ্ৰীফককদ্দিন আলি আহমদ চাহাবৰ লগত, তেওঁৰ বাসভৱনত। দিনটোৰ ভিতৰত আমাৰ ইয়াৰ পৰা নিৰ্বাচিত আন কেইবাগৰাকী লোকসভাৰ সদস্যকো লগ পাইছিলো। দিল্লীত থকা পিচৰ দিনটো মোৰ লগৰীয়া বন্ধুসকলক প্ৰায় “উদং” এৰি দিছিলো।

দিল্লী এবাৰ পূৰ্বে আমাৰ ইয়াৰ পৰা যোৱা মন্ত্ৰী গৰাকীৰ একান্ত সচিব শ্ৰীবক্ৰাৰ ভৱনতো এমুঠি খাই তেওঁৰ পৰিয়ালৰ লগত তেনেই অসমীয়া পৰিবেশৰ মাজত কিছু সময় কটাইছিলো। আমাৰ শ্ৰীহেম বক্ৰাৰ দিল্লীত পঢ়ি থকা ল’ৰা দুজনেও যোগদান কৰিছিল।

ষোল তাৰিখে বাতি উত্তৰ প্ৰদেশৰ পন্থ নগৰৰ কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যাওঁ বুলি মুবাদাবাদৰ গাড়ী ধৰিলো। বাতিপুৱা গৈ পালোঁগৈ। ছাহজাহানৰ পুত্ৰ মুবাদৰ নামেৰে মুবাদাবাদ। ইয়াত হেনো ঔৰংজেবৰ ভয়ত মুবাদ লুকাই আছিল। ইয়াৰ পৰা প্ৰায় চাপন্ন মাইল বাস্তা কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বাহু এখনত উঠি, বাটে বাটে মাজে মাজে বৈ আৰ্টিজান ওৱেলৰ পানী খাই খাই গধূলি পালোঁগৈ পন্থনগৰ। এই আৰ্টিজান ওৱেলবোৰ অলপ একোৱেই নহয়, তিৰাই অঞ্চলৰ পানী মাটিখিনিৰ ওপৰভাগৰ পৰা মাত্ৰ দুফুটমান তলত থকা বাবে আৰু উত্তৰৰ অৰ্থাৎ পৰ্বতবোৰৰ তলৰ পৰা সোঁত অন্যান্য দিশৰ সোঁতৰ লগত সংঘাত কৰি থকা পাইপবোৰত পাইপ বহুৱাই থোৱা আছে আৰু দিবাৰাত্ৰি আপোনাআপুনি পাইপেৰে পানী ওলাই আছে। তিৰাইৰ লগত একে লাইনত থকা আমাৰ অসমৰো উত্তৰ অঞ্চলত এই ধৰণৰ আৰ্টিজান ওৱেল দুই-এটা নোহোৱা নহয়। আৰু কৰিব পৰাৰ সম্ভাৱনাও আছে।

পন্থনগৰ। পণ্ডিত গোবিন্দবল্লভ পন্থৰ নামেৰে স্থাপিত এই নগৰত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে উত্তৰ প্ৰদেশৰ একমাত্ৰ কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়খন। ষোল হেজাৰ একৰ মাটিত থকা বিশ্ববিদ্যালয়খনে বিভিন্ন কাৰ্য্যালয় পৰিচালনা কৰিছে। তিৰাই অঞ্চল প্ৰায় আমাৰ অসমৰ দৰেই হাবিময় এলেকা, য’ত মাটি অত্যন্ত উৰ্বৰ আৰু য’ত সকলো প্ৰকাৰৰ খেতি কৰিব পাৰি। কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়খনত মুখ্য বিষয় হ’ল কৃষি আৰু গো-পালন। কৃষিৰ ফালেদি বিশ্ববিদ্যালয়খনত অতি উত্তম গবেষণা চলোৱা হৈছে। আৰু একেডৰা মাটিত বছৰটোত তিনি-চাৰি বকমৰ ফচল ক্ৰমাগত অধিক পৰিমাণত কেনেকৈ উৎপন্ন কৰিব পাৰি তাৰ গবেষণা কৰা হৈছে। ঘেঁহু, কুঁহিয়াৰ, চীনাধান, চয়াবীন, মটৰ, মাকৈ, যবধান, আঙুৰ আদিৰ বিধবিধ খেতিত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ এক্সপেৰিমেণ্ট কৰা দেখিলো। ডেমনেষ্ট্ৰেটৰ আৰু প্ৰফেছাৰসকল লগত থাকি কথাবোৰ অতি আগ্ৰহেৰ বুজাই দিলে। বিশ্ববিদ্যালয়-খনে বৰ্তমানে খেতি কৰি বছৰি প্ৰায় ডেৰ কোটিমান টকা আয় কৰিব পাৰিছে। আৰু চৰকাৰৰ ওপৰত টকা-পইচাৰ কাৰণে বৰ নিৰ্ভৰশীল হৈও থকা নাই। আমাৰ ৰাজ্যৰ কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়খন তেনেই কম পৰিমাণৰ মাটি লৈ আৰম্ভ কৰা কথাটো কিমান সমীচীন হৈছে, মোৰ মনত খেলাইছিল। গো-পালন খণ্ডলৈ গৈ আমাৰ আটাইৰে চকু স্থিৰ হ’ল। জাৰ্চি ক্ৰছ, চাহিওৱাল ধৰণৰ গৰু-গাইবোৰ দেখি প্ৰত্যেকটোকে আঁকোৱালি লবৰ মন যায়। শ শ গৰু। গাখীৰো প্ৰত্যেকৰে ২৫ৰ পৰা ৩০ লিটাৰলৈ। গৰুৰ যত্ন কি, গাত মাখি এটা পৰিব পৰা নাই। ম’হবোৰো দেখিলো বেছ নোদোকা। ঘাঁহৰতো অভাৱ নাই! ভুচিও গাড়ীয়ে গাড়ীয়ে। তদুপৰি কাণপুৰ কৃষি অনুষ্ঠানৰ সহায়ত শুকান ঘাঁহেৰে এবিধ খাদ্যও (দেখাত সন্দেহৰ টুকুৰাবোৰৰ দৰে) বস্তাই বস্তাই। ওচৰত থকা হাঁহ-কুকুৰাৰ ফাৰ্মখনো বেছ চাবলগীয়া। দেখিলো, ফাৰ্মতেই গছৰ তলত ল’ৰা-ছোৱালীবোৰ লৈ প্ৰফেছৰে ক্লাছ চলাই আছে। চাৰিবেৰৰ ভিতৰত

হেনো হাঁহ-কুকুৰাৰ কথা শিকোৱা তেওঁলোকৰ পদ্ধতিয়েই নহয়। বিভিন্ন কলেজবোৰত একোপাক মাৰি আহিলোঁ। মোৰ মনটোত আতাইতকৈ বেছি চাপ বহুৱালে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ টেকনোলজিকেল কলেজখনে। ই এটা স্বাৱলম্বী অনুষ্ঠানৰ লেখীয়া, ইয়াত বি, এছ, চি, চিভিল ইঞ্জিনীয়াৰিং, ইলেক্ট্ৰিকেল ইঞ্জিনীয়াৰিং, মেকানিকেল ইঞ্জিনীয়াৰিং, বিল্ডিং কন্সট্ৰাকচন, হাইড্ৰোলিক-ইঞ্জিনীয়াৰিং আটাইবোৰৰে প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয়। ইয়াৰ ব্যৱস্থাবোৰ দেখিলে অকল এখন কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়ত আছোঁ যেন মনে নধৰে। লাইব্ৰেৰীটো আমাৰ ষ্টেট লাইব্ৰেৰীতকৈও ডাঙৰ যেন লাগিল। এক্সপেৰিমেণ্টেল প্লট বিলাকত ওচৰ-চুবুৰীয়া গাওঁবিলাকত কেনেকৈ কাম অনুকৰণ কৰা হৈছে, তাক চাবলৈ বামেশ্বৰপুৰ গাৱলৈ গৈছিলোঁ। গাওঁখনত পঞ্জাৰৰ পৰা অহা ৰিফিউজীৰ বসতি। প্ৰত্যেক পৰিয়ালক প্ৰায় ২০ বিঘামানকৈ মাটি দিয়া হৈছিল, লগতে গতানুগতিক ঋণৰ ব্যৱস্থা। দেখিলোঁ, বেছিভাগেই নিজে নিজে ট্ৰেষ্টৰ কিনিব পাৰিছে। সোধোতে কেইবা-জনেও কলে যে তেওঁলোকৰ বহুতৰে গ্ৰহ আয় বছৰি ৫০-৬০ হাজাৰ টকা হ'ব। ইয়াক দেখি অনতিদূৰত থকা বঙ্গদেশৰ পৰা যোৱা ৰিফিউজী কিছুমান থকা কড়পুৰলৈকো গৈছিলোঁ। অৱশ্যে সেইটো এটা ট্ৰেনজিট্ কেম্পহে। কোমিল্লা আদিৰ পৰা যোৱা কেবাশ পৰিয়াল পকী ঘৰবোৰত বৈ আছিল। ঘৰৰ ওচৰে-পাজৰে থকা মাটিবোৰ এনেই পৰি আছে। লাও-বেঙেনাৰ খেতি পৰ্য্যন্ত নাই। কেম্পৰ লোকে অৱশ্যে আমাক বিভিন্ন অভিযোগ শুনালে। আৰু জাতিৰ বৈৰী জাতি—এই কথালৈ আঙুলিয়াই কেম্প কমাণ্ডেণ্টজনক দোষাবোপ কৰিলে।

পন্থ নগৰৰ পৰা ১৮ তাৰিখে হালছুৱানি, কাঠগুদাম হৈ নৈনিতাললৈ গৈছিলোঁ। কাঠগুদাম ৰেলৱে ষ্টেচনৰ পৰা পাহাৰৰ মাজে মাজে অত্যন্ত অঁকোৱাপকোৱা মটৰ যোৱা ঠেক বাস্তা। দূৰত্ব ২০ মাইলমান। নৈনিতাল সমুদ্ৰতীবৰ পৰা সাত হাজাৰ ফুটৰ

অধিক ওখত অৱস্থিত। বাস্তাটোৰ উঠনিবোৰ অতি থিয়। ছয়োকাষৰ পৰিৱেশ কাল্কা-চিমলা বাস্তাৰ তুলনাত বেলেগ। এই বাস্তাৰ ছয়োকাষে জনবসতি পাবলৈ নাই। নৈনিতাল এখন স্বাস্থ্যকৰ ঠাই। অৱশ্যে ইয়াত বৃটিছ যুগৰ চৰকাৰী ভৱন এটাও আছে। ঠাইখন ঠেক আৰু কলেবৰ এটা পুখুৰীৰ চাৰিসীমা। পুখুৰীৰ ওচৰত নৈনা (পাৰ্বতীদেবীৰ মন্দিৰ) সেয়েহে নৈনিতাল। তাৰ বাস্তাতো চিমলাৰ দৰেই মেল কৰি থকা। দুই এটকা দি ঘোঁৰাত টহল দিয়া, শ্বিলঙৰ ওৱাৰ্ড লেকৰ লেখীয়া নৈনিতাল হৃদত নৌকা বিহাৰ কৰাৰ বেছ সুবিধা আছে। নৈতিক আৱহাৰাটো আশানুৰূপ নহয় যেন লাগে। হৃদৰ ওচৰত এটা শৃঙ্গৰ পৰা ছবীনেৰে চালে তিব্বত সীমান্তত চীনা সকলৰ গতিবিধি লক্ষ্য কৰিব পাৰি। বাস্তাবে গলে ৫০-৬০ মাইল-মান হ'ব।

১৯ তাৰিখে নিশা পন্থ নগৰ ৰেলৱে ষ্টেচনৰ পৰা (তাৎ চিভিল এৰোড্ৰোম এখন আছে) লক্ষ্ণৌমুখে ৰাওনা হোৱাৰ পূৰ্বে বিশ্ব-বিদ্যালয়ৰ উপাচাৰ্য্য শ্ৰীডি, পি, সিংহ আই, এ, এছ, আৰু তেওঁৰ অতি বিনয়ী পত্নীয়ে তেওঁলোকৰ ঘৰত আমাক এসাজ খুৱালে। পৰিবেশন কৰিলে কাণপুৰত কৃষি ইঞ্জিনীয়াৰিং পঢ়ি থকা তেওঁৰ ল'ৰাটোৱে আৰু কলেজত পঢ়ি থকা তেওঁৰ স্ত্ৰী ছোৱালীজনীয়ে। ডাঙৰ ল'ৰা দুজন আমেৰিকাত ইঞ্জিনীয়াৰিঙত থকা বুলি ক'লে। শ্ৰীডি, পি, সিংহ পৰিকল্পনা আয়োগৰ সদস্য হিচাপে অসমলৈ আহি অসমৰ কৃষি বিষয়ত অধ্যয়ন কৰিছিল। খোলাখুলিকৈ তেওঁ কলে যে আপোনালোকে ভগবানে দিয়া ইমানখিনি অৱদান কেলেই যে সদ্যৱহাৰ কৰিব নাই মই বুজিব পৰা নাই। তেওঁ হেনো এই বিষয়ত চৰকাৰীভাৱে চোকা মন্তব্যও দিছিল। ভোজমেলত অসমৰ সোণালী ফল সুমথিৰাৰ কথাও ওলাইছিল। তেতিয়ালৈকে জুট মিল, পেপাৰ মিল বা কোনো গধুৰ শিল্প অসমত স্থাপিত নোহোৱাত তেওঁ আশ্চৰ্য্য প্ৰকাশ কৰিছিল। বৰ ৰসৰ মাজেৰেই খোৱা পৰ্বটো শেষ হৈছিল।

শ্রী আৰু শ্রীমতী সিংহ পবম্পৰে উত্তৰ প্ৰদেশৰ কাশী আৰু পূৰ্ব প্ৰান্তৰ পৰা অহা। মই যেতিয়া মন্তব্য কৰিলোঁ, আপোনালোক ইষ্ট এণ্ড ওৱেষ্ট মিট টুগেদাৰ, ছয়ো খিলখিলকৈ হাঁহি উঠিল। আমি শ্রীসিংহ আৰু তেওঁৰ পত্নীক আৰু এবাৰ অসমলৈ আহিবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনালোঁ। পন্থ নগৰত অৱস্থান কালত তাৰ বিষয়া মিষ্টাৰ পাণ্ডে আৰু জনসম্পৰ্কবক্ষী বিষয়াজনে আমাক বৰ সহায় কৰিছিল।

লক্ষ্মী। ঐতিহাসিক নাম লক্ষ্মণপুৰ : বামৰ ভায়েক লক্ষ্মণৰ নামেৰে নামকৰণ। ই নবাবৰ নগৰ নামে প্ৰখ্যাত। অযোধ্যাৰ নবাবসকলে তেওঁলোকৰ বাজধানী ফৈজাবাদৰ পৰা লক্ষ্মীলৈ তুলি অনাৰ লগে লগেই ১৭৭৫ চনৰ পৰা লক্ষ্মীৰ উন্নতি বিকাশ আৰম্ভ হয়। চিপাহী বিদ্ৰোহৰ সময়ত নবাব গোষ্ঠী দেশ-প্ৰেমত অনুপ্ৰাণিত হৈ কাৰ্যক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হোৱা বাবে পৰবৰ্তী নবাবসকল প্ৰকৃত ক্ষমতাৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল। গোমতী নদীৰ তীব্ৰত সুদূৰত বৃটিছ বেচিডেনচীৰ ভগ্নাৱশেষ দেখিলেই তাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। বেচিডেনচীৰ দেৱালবোৰত আজিও বন্দুকৰ গুলীৰ দাগ আছে আৰু ইতিহাসে বিঙিয়াই বিঙিয়াই স্বাধীনতাৰ বাবে যুগে যুগে ভাৰতীয়ৰ প্ৰাণৰ হেঁপাহৰ কথা ঘোষণা কৰিছে। লক্ষ্মীৰ বিশেষ গৌৰৱৰ বস্তু হ'ল কাজিমত তোলা ফুল, যাক কয় চিকেন এমব্ৰইদাৰী। ইয়াৰ ধপাত, খুচ আতৰ আৰু মাটিৰ আৰু ৰূপৰ সা-সৰঞ্জাম বিখ্যাত। ইয়াত নবাব আচাৰুদ দৌলাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত বৰা ইমাম বৰা, ছছেইনাবাদ ইমামবৰা, কাইচাৰ বাগ বাজপ্ৰাসাদ আদি অতি বিতোপন পুৰণি সৌধ আৰু চালে চকু ৰোৱা। ছয়োটা ইমাম বৰা যাক ১৮ শ শতাব্দীৰ শেষভাগত নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল, দেশত আকালৰ সময়ত মানুহক কামৰ জৰিয়তে সাহায্য দিয়া হিচাপেই আৰম্ভ কৰা হৈছিল। বৰা ইমাম বৰা যাৰ শিল্পী পাৰম্ভৰ পৰা অহা কিফায়েৎ উল্লাহ আছিল। ই এটা আচৰিত ধৰণৰ অট্টালিকা, যি দীঘে তিনিশ ফুট, বহলে ১৬৩ ফুট আৰু ওখ ৬৩ ফুট।

মাজৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ কোঠালিটো দীঘে ১৬৩ ফুট, বহলে ৫৩ ফুট, ওখ ৪৯ ৥ ফুট। দেৱালবোৰ ১৬ ফুটকৈ ডাঠ। এই বিৰাট হলটোৰ এমূৰত বহি ফুচফুচাই কথা কলেও আন মূৰৰ পৰা লাউড স্পীকাৰত শুনা দি শুনি। ঘৰটোৰ ওপৰ মহলাটো ভুলভুলীয়া নামে জনাজাত অৰ্থাৎ ওপৰ মহলাত ইমানবোৰ বাস্তা আৰু উঠানমা চিৰি আছে যে পথপ্ৰদৰ্শক নহলে বাট বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰি। এই ভুলভুলীয়াত গৈ চাল-বেৰবো যে কাণ আছে কথাষাৰৰ চাক্ষুষ প্ৰমাণ পালোঁ। অট্টালিকাৰ এমূৰৰ বেৰাৰ কাণত যুতুক-ঘানাককৈ আন মূৰৰ পৰা টেলিফোন যোগেদি শুনাৰ দৰে শুনি। বিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ বাককৈয়ে হৈছিল। অট্টালিকাটো যাৰ সংলগ্ন মহজিদ ইত্যাদি মহবম উপলক্ষে দান কৰা হৈছিল আৰু ১০ মহবমৰ দিনা তাত আজিও আলোক-সজ্জা, তাজিয়া আৰু আনুষঙ্গিক কাৰ্যাৱলীৰে ঠাইডোখৰ মুখৰিত হয়। জীৱন প্ৰাপ্ত হয় মহবমৰ মাহত। চিয়া শ্ৰেণীৰ লোকৰ ই প্ৰাণকেন্দ্ৰ স্বৰূপ। ছছেইনাবাদ, ইমাম বৰা নবাব মহম্মদ আলি ছাহৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত হৈছিল ১৮৩৯ চনত। আকাৰত বৰা ইমাম বৰাতকৈ সৰু হলেও ভাস্কৰ্য্য সৌন্দৰ্য্যৰ ফালৰ পৰা ই অধিকতৰ দেখনীয়াৰ আৰু তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। ইয়াৰ নিৰ্মাণত তেতিয়া আগমণ কৰা ফৰাচী আৰু বৃটিছ ভাস্কৰ্য্যৰ প্ৰভাৱ বিদ্যমান। গেটৰ ওচৰত বুলন্দ দৰৱাজা, মুনিহ-তিৰোতাৰ দুটা পিতলৰ মূৰ্তি, ওচৰেদি দলঙেৰে সৈতে পানীৰ নহৰ, সংলগ্ন উদ্যান, মহজিদ, হাউজ খানা ইত্যাদি থকা চাপ উৎকৃষ্ট কঢ়িকেই সূচায়। এই অনুষ্ঠানো মহবম উপলক্ষে দান কৰা। লক্ষ্মীখন ঘনবসতিপূৰ্ণ (তেতিয়া লোকসংখ্যা প্ৰায় ১২ লাখ) আৰু মোগল যুগীয়া কৃষ্টিৰ নিদৰ্শন বহন কৰি থকা নগৰ। হজৰত বাগ, আমিনা-বাগ আদি নামবোৰেও স্মৃতিৰ পটত জগাই তোলে বহু কথা। লক্ষ্মী খববুজাৰ কাৰণে বিখ্যাত। “লাইলাকা আনুলীও” যথেষ্ট আছে। লক্ষ্মীত অৱস্থান কৰা কালতে ইয়াৰ ওচৰৰ পঞ্চায়তীৰাজ প্ৰশিক্ষণ কেন্দ্ৰ আৰু মাটি সংৰক্ষণ কেন্দ্ৰ চাইছিলোঁ। কৰা-বতৰা হৈ পঞ্চয়তত

বব গুৰু দিয়া যেন নালাগিল। প্রকৃত ক্ষমতা জিলা পৰিষদৰ হাতত
গুস্ত থকা যেন লাগিল।

২২ তাৰিখে ৫০-৬০ মাইল দূৰত অৱস্থিত তান্তিয়াটপীৰ লীলা
কেন্দ্ৰ কাণপুৰত এভূমুকি মাৰি আহিলোঁ। তান্তিয়াৰ গাওঁ আছিল
ইয়াৰ পৰা ১০ মাইলমান দূৰত। মাৰাঠা নানা ফাৰ্ণাভিচৰ লগ লাগি
চিপাহী বিদ্ৰোহত প্ৰাণ ঢালি দি বৃটিছৰ বাজত্ব কঁপাই তোলাত
তান্তিয়াৰ গাৱঁৰ ঘৰত আৰু দেৱালত প্ৰতিছটা ইটা বন্দুকৰ গুলীত
উৰি গৈছিল। কিন্তু হায়! অকণমানি ভুল নোহোৱাহেঁতেন
কিজানিবা তান্তিয়া ফাৰ্ণাভিচৰ তথা সমস্ত ভাৰতবাসীৰ ১৮৫৭ চনৰ
বিদ্ৰোহ সফল হ'লহেঁতেন। সেই ভুল আছিল বিদ্ৰোহ নিকপিত
সময়তকৈ কেইদিনমানৰ পূৰ্বে মিৰাটত আবস্ত হৈ যোৱাটো।
বৃটিছে গম পালে আৰু দমন কৰিবলৈ সময় পালে। বুৰঞ্জীত
'যদিও'ৰ কথা বহুত আছে। যদি মিৰাটত বিদ্ৰোহ আগতীয়াকৈ
আবস্ত নহলহেঁতেন তেন্তে হয়তো এশৰো বেছি বছৰ পূৰ্বেই
ভাৰতবাসী স্বাধীন হ'লহেঁতেন। ইয়াৰ বৃটিছ বেচিডেন্সীত
গোলা-বাকদৰ দাগ বিদ্যমান। ইয়াত আছে এটা প্ৰকাণ্ড নাদ, যত
নিষ্ক্ৰেপ কৰা হৈছিল অত্যাচাৰী ইংৰাজ শাসক গোষ্ঠীৰ কিছুমানক।
কাণপুৰত আধুনিকতাৰ বহণ দিয়া হ'ব লাগিছে। ইয়াৰ কৃষি কলেজ-
খন বহু পুৰণি আৰু তাৰ অধ্যক্ষ গৰাকীৰ লগত কেইবা ঘণ্টাও জুৰি
কৃষি, শিল্প, বাজনীতি ইত্যাদি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি বৰ আপোন
হৈ পৰিছিলোঁ। তেওঁ জাঠ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহ আৰু হাবিয়ানাৰ প্ৰতি
সহানুভূতিশীল। বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোচনাৰ মাজত এই প্ৰবীণ
বিষয়াজনৰ মুখেদি এটা আক্ৰেপৰ কথা হয়তো অজ্ঞাতসাবেই ওলাই
পৰিছিল : মুখেৰে যিয়েই নকওক, অন্তৰেৰে আমি ভাৰতীয় একতা
ৰাখিব পাৰিছোঁনে? সঁচাকৈয়ে ভাৰত কোনো দিনাই একতাবদ্ধ
হৈছিল বা আছিল নে? তেওঁ অৱশ্যে ভাৰতত বৰ্তি থকা বিভিন্ন
ঘটনালৈ লক্ষ্য কৰি আৰু দেশেৰ কৰ্ণধা কলে পৰপম্পৰ বিৰোধ

মনোভাৱ পোষণ কৰা কথালৈ আঙুলিয়াইহে এই মন্তব্য কৰিছিল।
ইওঁতে এই ধৰণৰ ভাৱ-ধাৰাই সেই সময়ত আন বহুতৰেমনত হেন্দোলনি
তুলিছিল। লক্ষ্যত অৱস্থান কৰি থাকোঁতে অৰ্থাৎ গৈ পোৱাৰ
দিনাই ষ্টেট্ গেষ্ট হাউছত তাৰ কৃষি মন্ত্ৰী ডঃ সীতাৰামে আমাক
মধ্যাহ্ন ভোজ-ভাতত আপ্যায়িত কৰিছিল। উপস্থিত আছিল মুখ্যমন্ত্ৰী
শ্ৰীচি. বি. গুপ্ত, মুখ্য সচিব, ভূতপূৰ্ব কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী শ্ৰীএছ. কে. দে,
প্ৰমুখ্যে কেইবাগৰাকী নেতা। ড্ৰইং ৰুমত বহি থাকোঁতে আগছৰাৰেদি
এজন মানুহ হাতেৰে চাপৰি বজাই কমৰ ভিতৰলৈ সোমাই অহাত
মোৰ হঠাতে ধাৰণা হৈছিল যেনিবা আমাৰ নগাৱঁৰ স্বৰ্গীয় হলধৰ
ভূঞাহে আহিছে। যুৱৰ টুপীটোৰে সৈতে স্বৰ্গীয় ভূঞাৰে সৈতে
একেই সমান ওখ এইজন মানুহেই চি. বি. গুপ্ত। মুখৰ গঢ়, গঠন,
কথা কোৱাৰ ভঙ্গী হলধৰ ভূঞাৰ দৰেই। গুপ্তই ধুতীখন এনেকৈ
পিন্ধিছিল যেন চেপি ধৰা পায়জামাহে। বেছ বসাল, অত্যন্ত চালাক
যেন লাগিল মানুহজনক। অসম সম্পৰ্কে তেওঁৰ ধাৰণা, পাকিস্তান
আৰু চীনৰ হেঁচাত আমি কি যে হলোঁ আৰু কি যে নহম। শ্ৰীএছ. কে.
দেৰ লগত বেলেগেও আলোচনা হৈছিলোঁ। মানুহজন অলপ হতাশা-
বাদত পৰা যেন ধাৰণা হ'ল। তেওঁৰ মতে ভাৰতৰ একতা নাইকিয়া
হৈছে আৰু পশ্চিম বঙ্গৰ কাৰণে স্বতন্ত্ৰীয়া হোৱাৰ বাহিৰে গতান্তৰ
নাই। তেওঁৰ ধাৰণা, পাকিস্তান কেতিয়াবা ফালৰি কাটি আহি
পশ্চিম বঙ্গৰ লগত ভাই ভাই হ'ব।

লক্ষ্যত থকা কালতে উনাওত থকা এটা ছাগলীৰ চামৰাৰ
কাৰখানা চাইছিলোঁ। পৰিচালিত হৈছে দিল্লীৰ মালিক এজনৰ
কৰ্তৃত্বাধীনত। ডেকা গাইড মহম্মদে আমাক বিভিন্ন প্ৰণালীবোৰ
দেখুৱালে। সম্পূৰ্ণ স্বয়ংচালিত যন্ত্ৰ। কেইলাখমান খৰচ হোৱা এই শিল্প
প্ৰতিষ্ঠানে কঢ়িয়া আৰু অন্যান্য দেশলৈ ছাগলীৰ চামৰা ৰপ্তানি কৰি
বছৰি দুই-আঢ়ৈ কোটি টকা বৈদেশিক মুদ্ৰা অৰ্জন কৰিছে। কাণপুৰ
আৰু তাৰ পাৰ্শ্বৱৰ্তী এলেকাবোৰ চামৰাৰ আৱহাৰে পৰিপূৰ্ণ।

২২ তাৰিখে নিশা অসমৰ নিজা ঘৰলৈ অসম মেইল যোগে লক্ষ্মীৰ পৰা বাওনা হলো। ২৩ তাৰিখে বাতি কাটিহাবত পৰিচিত দুই-এগৰাকী অসমীয়া বেলৰে কৰ্মচাৰীক লগ পোৱাত অসমখনেই আগবাঢ়ি অহা যেন লাগিল। অত্যন্ত গৰম, বেলৰ খিৰিকীৰেও বাহিৰলৈ মুখ উলিয়াবৰ উপায় নাই। যেই শিলিগুৰি পালোঁ বিজুলী ঢেবেকনিৰে সৈতে বৰষুণ। এনেহে লাগিল যেন মৰ্ত্যৰ পৰা স্বৰ্গধামলৈ আহিলোঁ। ভাবিলোঁ, অলপ শুই লোৱাহে ভাল। বাতিপুৱা উঠি সেই ছুৱাচৰ চাহবাগিচা। গোসাঁইগাওঁ পাওঁতেই লগৰীয়াসকলৰ দুই-এজন নামি পৰিল; কিন্তু যেয়ে নামে তেওঁৱেই যেন পিচলৈ ফিৰি ফিৰি চায়: এ লক্ষীং লিঙ্গাৰিং লুক বিহাইগু। আমি বেলত থাকি যোৱা কেইজনলৈ অনিমেষ নেত্ৰে চাইছিল। এই কেইদিনৰ সান্নিধ্য, এই কেইদিনৰ দুখকষ্ট, এই কেইদিনৰ হাঁহি-মাত, এই কেইদিনৰ অভিজ্ঞতা, যি একেলগে থাকি ভোগ কৰিছিলোঁ, তাক পাহৰিব নোৱাৰি। প্ৰত্যেকৰে ভাবত প্ৰকাশ নহলেও চকুৰ চাৱনিত কব পৰা গৈছিল যে এই ভ্ৰমণৰ পৰা মনবোৰত সিপাইছিল এটা উদাৰতা—ভাৰতৰ বিৰাটত্বৰ প্ৰতি এটা আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা, ভাৰতৰ বৈশাদৃশ্যৰ মাজত এটা সাদৃশ্য আৰু ভাৰতৰ উন্নতিৰ প্ৰকল্পৰ প্ৰতি অগাধ বিশ্বাস।

২৪ তাৰিখে ছপৰীয়া নিজেও নামি পৰিলোঁ বৰপেটা ৰোড বেলৰে ষ্টেচনত। গোসাঁইগাওঁ বেলৰে ষ্টেচন পোৱাৰ পিচৰ পৰাই মনটোৱে ছাটিফুটি কৰি আছিল ঘৰখনৰ ল'ৰা-ছোৱালীকেইটিৰ কাৰণে। বেলৰ পৰা নামিয়েই ষ্টেচনত বৈ থকা বাবুল, আলম, পোনা, হেনা, জুৰুহঁতক দেখি আনন্দত ভৰি পৰিল মনটো। বৰষুণ, সেমেকা বতৰ, মেঘাচ্ছন্ন আকাশ আৰু দূৰ-দূৰণিৰ ঠাইবোৰৰ তুলনাত এৰি অহা অসমখনো যেন কোনো গুণে সৰু নহয়।

॥ মহাৰাষ্ট্ৰ, গোৱা, আৰু মহীশূৰত এডুমুকি ॥

“আইবো বাৰ্তা গঙ্গাবো যাত্ৰা।” ১৯৬৯ চনত উভয় কংগ্ৰেছৰ বহুৰেকীয়া অধিবেশনৰ উত্থল-মাখল। আহমদাবাদ এটা দলৰ অধিবেশনৰ ওৰ নোপৰোঁতেই বম্বে নগৰীত আনটো দলৰ অধিবেশনৰ ডাক পৰিল আজাদ ময়দানত। লগতে গোৱাৰ পানাজীত আহুত হ'ল সৰ্বভাৰতীয় অধ্যক্ষ-উপাধ্যক্ষসকলৰ সন্মিলন। দুয়ো ঠাইতে উপস্থিত হব পৰাকৈ বাওনা হলোঁ লক্ষ্মী এক্সপ্ৰেছ যোগে। ২২ ডিচেম্বৰত গুৱাহাটীৰ পৰা বেলত উঠি ২৪ তাৰিখে নবাবৰ মহানগৰী লক্ষ্মী পালোঁগৈ। এদিন অৱস্থানৰ সুযোগ লৈ নবাবৰ নগৰখনৰ পূৰ্বে দেখা কেইবাটাও অনুষ্ঠান আকৌ চোৱাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলোঁ। ভুলভুলীয়া তথা বড়া ইমাম বড়া আকৌ বগালোঁ। গাইড নহলে কেইবা মহলীয়া ইমামতৰ পৰা ওলাবৰ উপায় নাই। বিৰাটকায় ঘৰটো। এনেকুৱা বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে সজোৱা যে তাৰ যি কোনো অসংখ্য খিৰিকীৰ পৰা বাহিৰৰ গেট সমান্তৰাল ৰেখাত দেখি। ছোটা ইমাম বড়া বিতোপন দৃশ্যৰ। আকৌ এবাৰ চাবৰ বাবে সোমাই পৰিলোঁ বৃটিছ ৰেচিডেন্সী কম্পাউণ্ডত। তাহানিৰ চিপাহী বিদ্ৰোহৰ চাপ বেৰে-চালে। কোনোবা নবাবে সজোৱা মূল ঘৰটোৰ তলৰ কোঠালীবোৰ তাহানিৰ দিনৰ ব্যৱস্থাসুলভ শীত-তাপ নিয়ন্ত্ৰিত। তলৰ বুনিয়াদ এনেকুৱা ঠাইত বহা হৈছিল য'ত ফল্গুন-নদীৰ দৰে মাটিৰ তলত পানীৰ সোঁত আবহমান কালৰ পৰাই বৈ আছে। ৰেচিডেন্সীৰ মুষ্টিমেয় ইংৰাজ নব-নাৰীয়ে আশ্ৰয় লোৱা

কোঠালী দেখিলো। তাৰ প্ৰকৃত আৰু নকল দৰ্জাবোৰ, আৰু দেখিলো, বন্দুকৰ গুলীৰ চাপ তলে-ওপৰে চাৰিওফালে সিঁটবিত হৈ থকা। মনত খেলাইছিল তেতিয়া, পৰবৰ্তী কালত পূৰ্বৰ শাসক শ্ৰেণীৰ লোকৰ ওপৰত পোষণ কৰা ইংৰাজৰ বিদ্বেষৰ কাৰণ। আমিনাবাদ আৰু হজৰতবাগত ইটো-সিটো কিনি থাকোঁতে দুই-চাৰিজন সাধাৰণ লোকক উত্তৰ প্ৰদেশৰ ৰাজনীতিৰ লগত সাঙুৰি দুই-চাৰিটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত এটা নতুন শিহৰণৰ সঞ্চাৰ বোধ কৰিছিলো। ইন্দিৰা গান্ধী সাধাৰণ লোকৰ মনত শিপোৱা যেন লাগিছিল।

২৫ তাৰিখে নিচেই পুৱাতে ৰান্ধী মেইলত উঠি বহিলো। কাণপুৰ অতিক্ৰম কৰি যমুনা পাৰ হৈ ভূ-খণ্ডৰ যিটো প্ৰকৃতি দেখিলো তাৰ পৰাই ঘপহকৈ মনত পৰিল কেইবছৰমান আগলৈকে দল্দোপ-হেন্দোলদোপ কৰি থকা মধ্যপ্ৰদেশৰ কুখ্যাত দুৰ্দাস্ত ডকাইত দললৈ। ওখ-চাপৰ মাটিবোৰ যেন কোনোবা দৈত্যইহে দেওনা দি সেইবোৰৰ আকাৰ থৈ গৈছে। ...ওপৰত প্ৰচণ্ড ব'দ। ধূসৰ বৰণ সৰু-বৰ পাহাৰবোৰত। খেতিবাতি নাই বুলিলেও চলে। অৱশ্যে ভেড়া-ছাগলী বিচৰণ কৰা দেখা গ'ল। একপ্ৰকাৰ জন-মানৱশূন্য অৱস্থা। বাট-ঘাটৰ প্ৰশ্নই নাই। এইদৰে পালোঁগৈ চিপাহী-বিদ্ৰোহৰ আমোলৰ প্ৰখ্যাত ৰান্ধীৰ বাণীৰ ৰাজধানী ৰান্ধী নগৰী। শিলৰ ওপৰত নিৰ্মিত, কঠোৰ পাৰিপাৰ্শ্বিকতা, অথচ জীৱন-সঞ্চাৰ স্বৰূপ। তাৰেপৰাই পঞ্জাৰ মেইলৰ লেজুতে আমাৰ কোচবোৰ লগ লগাই লব মাৰিলে গাড়ীখন। বাটত খোৱাবস্ত্ৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য নোহোৱাত অধিকাংশ যাত্ৰীয়েই একপ্ৰকাৰ সুদা পেটে পিচদিনা বোম্বাই পাব লগা হৈছিলোঁগৈ। ডিচেম্বৰ মাহত আমাৰ ইয়াৰ জুন মাহৰ লেখীয়া গৰম। মধ্যপ্ৰদেশ পাৰ হৈ মাৰাঠা শিৱাজীৰ দেশ মহাৰাষ্ট্ৰ সোমালোঁ। জন-প্ৰাণী কমেই চকুত পৰিল, ষ্টেচন আৰু নগৰবোৰৰ বাহিৰে।

গোটেইখন পশ্চিমঘাট পৰ্বতমালাৰে আবৃত মালভূমি, গৰিলা সৈনিকৰ সমাবেশ। মনত খেলাইছিল এই দুৰ্গম ঠাইলৈ দিল্লীৰ পৰা নিৰ্গত হৈ মোগলসকলে তাহানিৰ দিনত কেনেকৈ বাক এলেকাৰ পিচত এলেকা অতিক্ৰম কৰিব পাৰিছিল! উদ্ভিদ সেবসেবীয়া, আনকি অসংখ্য পাহাৰবোৰতো। সেউজীয়া বোলোঁতে সাধাৰণতে অসমত আমি যি বুজোঁ তাৰ খুউব কমেই চকুত পৰিল। দুই-চাৰিটা ঘৰৰ আগচোতাল পিচচোতাল বুলিবলৈ একো নাই; সেইবিলাকৰ পৰা ওলাই অহা প্ৰাণীবোৰো কোনোবা একাৰৰ পৰাহে যেন ওলাই আহিছে। দাদৰ পোৱাৰ লগে লগে শিল্পৰ গোল্ফ নাকলৈ আহিল। কাৰখানাই কাৰখানা। পাহাৰবোৰৰ ওপৰত, পাহাৰবোৰৰ গাতে লগা পাহাৰবোৰৰ পাদদেশত। লোকে লোকাৰণ্য। পালোঁগৈ বোম্বাই। ভিক্টোৰীয়া তাৰ্মিনাছত নামিয়েই অৱস্থানৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কৰি ৰখা ঠাই মালাবাৰ হিললৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ। সমুদ্ৰৰ তীৰত হলেও আজাদ ময়দানৰ পৰা বহু দূৰত অৱস্থিত হোৱা কাৰণে ঠাই পৰিবৰ্তন কৰিবলৈ বাধ্য হলোঁ। বাটত মোৰাবজী দেশাই আৰু মহম্মদ আলি জিল্লাৰ এককালীন ৰাজহাউলীৰ নিচিনা ঘৰ চাই গলোঁ। বোম্বাইৰ মেৰিন ড্ৰাইভেৰে দুবাৰ অহা-যোৱা কৰি আশ্ৰয় লোঁ বেলাৰ্ড পায়াৰৰ গ্ৰেণ্ড হোটেলত।

পিচদিনাখন আজাদ ময়দানত অনুষ্ঠিত হোৱা কংগ্ৰেছ অধিবেশন চালোঁ। ঠাহখোৱা জন-সমাবেশ, বিশেষকৈ বিভিন্ন ৰাজ্যৰ গাওঁ অঞ্চলৰ পৰা অহা লোকৰ ভিৰ বেছি। অধিকতৰ সমাজবাদী অৰ্থনৈতিক প্ৰস্তাৱ আদি গ্ৰহণ কৰা সম্পৰ্কত সৰ্বভাৰতীয় নেতৃবৃন্দৰ ভাষণ শুনিলোঁ। গৃহমন্ত্ৰী চৱনৰ ভাষণ আটায়ে মনোযোগেৰে শুনা দেখিলোঁ। কিন্তু বিশাল জনতাই শ্ৰীমতী ইন্দিৰা গান্ধীয়ে কেতিয়া কথা কয় তালৈহে বিশেষ আগ্ৰহেৰে অপেক্ষা কৰা যেন লাগিছিল। দৰাচলতে শ্ৰীমতী গান্ধীৰ দৰ্শন এটা কৰ্মব্যস্ততাত পৰিণত হৈছিল। তেতিয়াই যে শ্ৰীমতী গান্ধীয়ে জন-মানসত

এখন কটকটীয়া আসন গ্রহণ কৰি বহিছিল তাত অকণো সন্দেহ নাথাকিল।

আবেলি চোতে খব মাৰি বোম্বাই চহৰৰ লেখত লবলগীয়া অঞ্চলবোৰ এপাক চাই ললোঁ। জুহু বিছ এৰা নপৰিল। অৱশ্যে তাত লোকৰ সমাগমৰ বতৰ তেতিয়াও হোৱা নাছিল। আৰু সাগৰৰ তীবত এই উপকূলত নানা বোমাঞ্চৰ দৃশ্য চিৰদিনেই আছে। 'গেট্ অব্ ইণ্ডিয়া,' শূদূৰত 'এলিফেণ্টছ কেভ্,' সহ চাইছিলোঁ। বোম্বাই পোতাশ্ৰয় আৰু দাঁতিকাষৰীয়া আমাৰ গুৱাহাটীৰ ফাঁচী বজাৰৰ লেখীয়া লেতেৰা ঠাইবোৰৰ লগতে আকাশচুম্বী দালানবোৰ চাইছিলোঁ। বোম্বাইৰ এটা বিশেষত্ব গৃহনিৰ্মাণ—বিভিন্ন স্তৰৰ লোকৰ কাৰণে। কিন্তু দেখি দুখ লাগিছিল—লগালগিকৈ বাস্তৱ কাষত অত্যন্ত অস্বাস্থ্যকৰ পৰিবেশত থকা দিন মজতুৰ আৰু হৰিজন-সকলৰ ক'লনিবোৰ দেখি। আভিজাত্য আৰু দৰিদ্ৰতা উভয়েই যেন ওচৰা-ওচৰিকৈ বিৰাজ কৰিছে। প্ৰায় চাৰিওফালে সমুদ্ৰেৰে ঘেৰা বোম্বাই চহৰখন জনসমুদ্ৰ বিশেষ। অৱশ্যে মূল চহৰখনৰ পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা লক্ষ্য কৰিলোঁ।

২৮ ডিচেম্বৰত দাদৰ, পুণা, লোউণ্ডা হৈ ভাস্কোডাগামলৈ যোৱা বেলত উঠিলোঁ। হওঁতে পুণাত গাড়ী পৰিবৰ্তন কৰিবলগা হৈছিল। পশ্চিমঘাট পৰ্বতত মালভূমিৰ ওপৰেৰে গোটেইটো বাস্তা। বাটত ষ্টেচনৰ পৰাই স্বাস্থ্যকৰ ঠাই পুণা চহৰখন চকুত পৰিছিল। ঘন বসতিপূৰ্ণ অথচ পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন, আমাৰ শ্বিলঙৰ তুলনাত ঠাণ্ডা বহুগুণে কম। স্বাধীনতাৰ পূৰ্বে বগাচাহাবসকলৰ বিশ্ৰাম স্থল হিচাপে পুণাই উল্লেখযোগ্য স্থান দখল কৰি আছিল। শুনিলোঁ, তেতিয়াৰ দিনত অকল চাহাববোৰৰ কাৰণেই 'ডেকান কুইন' নামেৰে বেলগাড়ী এখন পুণা-বোম্বাইৰ মাজত চলাচল কৰিছিল।

বোম্বাই এৰিবৰ পৰাই গাড়ীখন টানিছিল দুটা ইঞ্জিনে, যিহেতু ক্ৰমাৎ ওখ মালভূমিলৈ আৰু পৰ্বতীয়া বাটেৰে লাইনটো গৈছিল।

লোউণ্ডাৰ পৰা কোলেম, য'ত আমি নামিলোঁহঁক, তাৰপৰা গাড়ীখনৰ বেগ নাইকিয়াই হ'ল বুলিব লাগে। বিভিন্ন পাহাৰৰ মাজে মাজে জনবসতিশূন্য ঠাইৰে সেইছোৱা লাইন। ষ্টেচন যি দুই-চাৰিটা পালোঁ, তাত দেখিলোঁ ঘৰবোৰ তাহানি পতু'গীজসকলে সজোৱা একপ্ৰকাৰ হাঁহ-কুকুৰাৰ গৰালৰ দৰে। ইমান সৰু সৰু ঘৰ। বাটত আমাৰ শ্বিলঙৰ বিডন, বিচপছ জলপ্ৰপাতৰ নিচিনা জলপ্ৰপাত এটা দেখিলোঁ—নাম তাৰ দুধসাগৰ।

আবেলি একপ্ৰকাৰ লঘোণে ভোকে অসংখ্য 'টানেলৰ' মাজেৰে গৈ কোলেম পালোঁগৈ। তাৰ পৰা ৪০।৫০ মাইল দূৰত থকা পানাজী চহৰলৈ মটৰেৰে কঢ়িয়াই লৈ 'গল আমাক। সেই একে পাহাৰীয়া বাস্তা; কিন্তু আমাৰ ইয়াৰ দৰে সবুজ বঙৰ অভাৱ। পানাজীত চাৰি মহলীয়া পৰ্য্যটক হোটেলত ঠাই ললোঁ। ই মণ্ডবী নদীৰ তীবত। মণ্ডবী নদী আৰু সাগৰৰ লগ লগা। গোৱাৰ অতীত ইতিহাস মণ্ডবীৰ অতীতৰ লগত সান-মিহলি হৈ আছে। অতীজৰ গোৱা আৰু বসকলৰ লগত বেহা-বেপাৰৰ স্থল আছিল। কদম্ব বজাসকলৰ বংশৰ পিচতেই ই বাহমনি ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয় আৰু ইউছুফ আদিল ছাহৰ দিনত "আলফুনছ ডি আল্ বাকার্ক" মণ্ডবী নদীৰে উজাই আহি পতু'গীজ ৰাজ আৰম্ভ কৰে। সোঁ সিদিনা মাত্ৰ ১৮ ডিচেম্বৰ ১৯৬১ চনত গোৱা ভাৰতীয় ইউনিয়নৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। ১৩৯৪ বৰ্গমাইলৰ ৰাজ্যখনত লোকসংখ্যা সাত লাখমানহে হ'ব। গোৱা বোলোঁতে গোৱা, ডমন, ডিউ। চিক্ক, মহলা-পাতি আৰু আপুৰুগীয়া মিহি কাপোৰৰ কাৰণে বিখ্যাত গোৱা পৰ্য্যটকৰ কাৰণে ভূস্বৰ্গস্বৰূপ। ৰাজধানী পানাজীকে আৰম্ভ কৰি গোটেই ৰাজ্যখনেই নিমাত-নিটাল, যেনিবা গছপাতেও আৱাজ নিদিয়। মানুহবোৰ সাধাৰণতে ক'লা বৰণৰ। বাটে-পথে এনেকৈ ফুৰে যেনিবা মানুহ নহয় কিছুমান অশৰীৰী ছাঁহে ঘূৰি ফুৰিছে। শুভ্ৰতা আৰু সৌজন্তবোধ থকা মানুহবোৰৰ সৰহসংখ্যকে গৰিবীৰ চাপ কপালত

লৈ ঘূৰি ফুৰা যেন লাগে; অথচ কৃষ্টি আৰু ধৰ্মৰ বোজাও বহন কৰে। কৃষ্টি মিশ্ৰিত পৰ্তুগীজ আমোলত হোৱা খৃষ্টিয়ান, পূৰ্বৰে পৰা হৈ থকা হিন্দু আৰু আববসকলৰ আৰু বাহমনি বিজাপুৰ ৰাজত্বকালত সৃষ্টি হোৱা মুছলমান, এইসকলৰ ভাষাটোত গোৱানিজৰ লগে লগে পৰ্তুগীজ, ইংৰাজী আৰু অন্যান্য মাত-কথাই দিছে এটা বেলেগ ৰূপ।

উন্নয়নৰ কাম দ্ৰুত গতিত চলিছে। চিমেন্টৰ কেবা মহলীয়া ঘৰবোৰ উঠিছে। কিন্তু মানুহবোৰ প্ৰথম দেখাত এলেহুৱা যেন লাগে। সুৰাপান তেওঁলোকৰ জাতীয় জীৱনৰ এটা দিশ। সুৰাৰ দোকান বাটে-পথে, আনকি প্ৰতিখন মনোহাৰী দোকানৰ গাতে লগা। ইয়াৰ মাজতে সামুদ্ৰিক মাছৰ পৰা আৰম্ভ কৰি, ফল-মূল আৰু মাটিৰ ৰংচঙীয়া বাচনলৈকে অৱলম্বন কৰি সৰ্বসাধাৰণ জীয়াই থকা যেন লাগে। খেতি আছে হয়, কিন্তু পানীৰ অভাৱ, যিহেতু অঞ্চলবোৰ পাহাৰীয়া আৰু সাধাৰণতে হোৱা বৰষুণেই খেতিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় পানীৰ কাৰণে যথেষ্ট নহয়। কলহেৰে পানী নি শালি খেতি কৰা দেখিছোঁ। পানাজী এটা সকলুৰা পোতাশ্ৰয়, ভাৰতৰ পৰা আমদানি-ৰপ্তানিৰ সকলুৰা কেন্দ্ৰ। বিশেষকৈ জাপানৰ লগত সহযোগিতাক্ৰমে গোৱাত লো সম্পদ ৰপ্তানি কৰা কেন্দ্ৰ। লো উৎপাদন কেন্দ্ৰ গোটেই গোৱাখনতেই সিঁচৰিত।

গোৱাৰ যি কোনো ঠাইত থিয় দিলে মনবোৰ উৰা মাৰিব খোজে কোনোবা সৌন্দৰ্য্য পুৰীলৈ। নানা তৰহৰ ফুল আৰু ফলমূলৰ গছেৰে জাতিষ্কাৰ গোৱা। কিন্তু আটাইতকৈ মনোৰম বস্তু হ'ল সমুদ্ৰ দৰ্শন। আৰব সাগৰৰ পাৰত মাণ্ডবী তীৰত থিয় দিলেই মনলৈ আহে সিপাৰৰ বেছাইন অধ্যুষিত মৰুভূমিবোৰলৈ আৰু মনত পৰে সিপাৰৰ নিগ্ৰো অধ্যুষিত আফ্ৰিকালৈ। লগতে আহি মনত জুৰুবি দি ধৰে সমুদ্ৰ পথেদি যাতায়াত কৰা পথৰ লগত জড়িত ভাৰতৰ ইতিহাসৰ উত্থান-পতনে। কলোবা বীচ্ ভাস্কোডাগামা (য'ত ভাস্কোডাগামাই প্ৰথম অৱতৰণ কৰিছিল আৰু য'লৈকে এতিয়া বেল লাইনৰ সীমা)

মৰ্মৰগাওঁ, কেলান্দুতবীচ্, আগোৱাদা আদি চালে মনত যুগমীয়া চাপ বৈ যায়। আগোৱাদাত আছে পৰ্তুগীজ দুৰ্গ য'ৰপৰা বিদেশী শাসকৰ শেষ প্ৰতীক গৱৰ্ণৰজন স্বদেশ পৰ্তুগাললৈ প্ৰত্যাগমন কৰে। আটাইখনতে অলেখ পৰ্য্যটকৰ সমাগম আৰু সমুদ্ৰ-তীৰত বিবিধ লোকৰ গা-ধোৱা, সাঁতোৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি খেলাধুলা। শ শ হিঙ্গীও দেখিলোঁ, যেনেকৈ দেখিছিলোঁ বোম্বাইত।

পানাজীত সৰ্বভাৰতীয় অধ্যক্ষ-উপাধ্যক্ষৰ সন্মিলন অন্ত পৰিলত আকৌ এইবাৰ লোৱাণ্ডা হৈ ৰাওনা হলোঁ অতীতৰ নিজামৰ ৰাজ্য হায়দৰাবাদলৈ। বাটত আহোঁতে দুই-চাৰিটা বেল ষ্টেচনত অনধিকাৰ প্ৰবেশকাৰী আৰু ফলমূলৰ কাৰণে পিয়াপি দি ঘূৰি-ফুৰা বান্দৰ বাপুসকলৰ লগত সাক্ষাৎ হ'ল। হায়দৰাবাদৰ গেণ্ট হাউছত স্থান লোৱাৰ লগে লগে এটা সেমেকা ভাৱে মনটো আগুৰি ধৰিলে। অসংখ্য দালান উঠা নগৰখনত ধাৰণা হ'ল উথলি উঠা সৌন্দৰ্য্যৰ অভাৱ হায়দৰাবাদ ছেকেন্দ্ৰাবাদ দ্বৈত নগৰ, লোকসংখ্যা ঢেৰ, কিন্তু প্ৰায়ভাগৰে অৱস্থা হীন। চিগাৰেটৰ পেকেটৰ ওপৰত থকা চাবমিনাৰে সেই ভাৱ মোৰ অন্তৰৰ পৰা গুচাব নোৱাৰিলে। উশ্মান সাগৰ (য'ৰ পৰা নগৰখনত পানীযোগান হয়), আন আন কোঠীবোৰ দেখাৰ পিচতো সেই ভাৱৰ পৰিবৰ্তন নাছিল। গোলকুণ্ডা দুৰ্গ আৰু অন্যান্য ঠাই চাই অহাৰ পিচত নিজাম শ্বাহীৰ এটা মূল্যাক্ষন মনটোতে কৰিলোঁ—ৰাজ্যখনে প্ৰজাসাধাৰণতকৈ মুষ্টিমেয় আমিৰ-উম্মাহ আৰু বিষয়াসকলৰ কল্যাণতহে বেছি জোৰ দিছিল। গাৱেঁ-ভূঞা মালভূমিসুলভ শিলাময় পথাৰবোৰ শুকান চাতক পক্ষীৰ দৰে পানীৰ অপেক্ষাত। খেতি সেই পৰিমাণে কম। পানী যোগান আঁচনি নাই বুলিলেই হয়। একে অক্স প্ৰদেশৰে অন্তৰ্ভুক্ত পূৰ্বৰ নিজামৰ তলত থকা ৰাজ্যখিনিক বাকী অংশৰ লগত তুলনা কৰিলে এই সম্বন্ধত আকাশ-পাতাল প্ৰভেদ নজৰত পৰে। অক্সৰ বাকীছোৱা যি সমুদ্ৰ তীৰত অৱস্থিত আৰু য'ত শিলাময় ভূখণ্ডৰ অভাৱ নাই,

পানী যোগানৰ মাধ্যমত গোটেইখন সেউজীয়া ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। হওঁতে হায়দাবাদ অংশত এটা নতুন খেতিৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে, সেইয়া হ'ল আঙুৰ। বেছিভাগ এই ধৰণৰ খেতি পূৰ্বৰ জমীদাৰ-সকলৰ কৰ্তৃত্বাধীনত। গোটেইখনত ধনী-গৰীবৰ পাৰ্থক্য প্ৰকট যেন লাগিল। বিভিন্ন ধৰণৰ শিল্প গঢ়ি উঠিছে হয় কিন্তু এই পাৰ্থক্য তাৰ দ্বাৰা কিমানখিনি দূৰীভূত হ'ব তাক হঠাতে ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰি।

এবাতি এদিনীয়া ভ্ৰমণৰ অন্তত হায়দাবাদত গৈ পুৱা উপনীত হলোঁ তাহানিৰ টিপু চুলতানৰ দেশ মহীশূৰত। নামটো মহীশাসুৰৰ পৰা হোৱা। বান্ধালোবত তাৰ বিধান সভা আৰু সচিবালয়ৰ কাষত অৱস্থিত গেণ্ট হাউছত থকা-মেলাৰ বন্দবস্ত কৰি নগৰখনত এভূমুকি মাৰিলোঁ। মালভূমিৰ ওপৰত অৱস্থিত বাৰ-চৈধ্য লাখৰ অধিক জনসংখ্যাৰ নগৰীখন বেছ পৰিকল্পিত আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন। জলবায়ু স্বাস্থ্যৰ অনুকূল—বিশেষ ঠাণ্ডাও নাই, গৰমো নাই। নগৰখনত থকা টিপু চুলতান পাৰ্কখন চাই ভাল লাগিল। ই বিস্তীৰ্ণ। লগতে এটা নাছাঁৰী য'ত গৱেষণা কৰা হৈছে হাজাৰ হাজাৰ ফুলৰ ওপৰত। এইচ্ এম্ টি ঘড়ীৰ কাৰখানাটো চালোঁ, চালোঁ টেলিফোনৰ সবঞ্জাম আদি প্ৰস্তুত কৰা কাৰখানা; আৰু লগতে হিন্দুস্থান এয়াৰ ক্ৰেণ্ট ফেক্টৰীটোও। বেছ আটোমটোকাৰিকৈ চলোৱা কাৰখানাবোৰ। খবৰ কৰি জানিব পাৰিলোঁ ডেবলাখৰো অধিক থলুৱা লোক নিয়োজিত হৈছে এই তিনিটা কাৰখানাত। মনত পৰিছিল তেতিয়া আমাৰ ক্ষুদ্ৰ অসমখনিক এই ধৰণৰ বিনিয়োগৰ সা-সুবিধাৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়োৱা প্ৰতিষ্ঠানৰ অভাৱলৈ। সচিবালয়খনো বৃহৎ আকাৰৰ, তাক হেনো ৰূপ দিছিল তাহানিৰ মুখ্যমন্ত্ৰী হনুমন্তীয়াই—প্ৰায় পাঁচ লাখ টকাৰ ব্যয়ৰ বিনিময়ত।

বান্ধালোবৰ পৰাই এভূমুকি মাৰিলোঁ টিপু চুলতানৰ ৰাজধানী চেৰিঙ্গপটম আৰু মহীশূৰলৈ। টিপুৰ সমাধিস্থল আৰু তাৰে

সন্নিবিষ্ট মছজিদত বিৰাজ কৰা মৌনতা নিৰীক্ষণ কৰি বীৰ টিপুৰ বীৰত্বলৈ শ্ৰদ্ধাঞ্জলি আগবঢ়ালোঁ। সৌধৰ নিৰ্মাণৰ কাৰুকাৰ্য্য সেই বীৰত্বৰ লগত ৰজিতা খোৱা যেন লাগিল। অদূৰত থকা টিপুৰ জহকালিৰ কাৰেংঘৰ চালোঁ। কিছু ভাৰতীয় কিছু ফৰাচী উপাদান সন্নিবিষ্ট এই কাৰেংঘৰ, যাৰ নামকৰণ কৰা হৈছে নীল আকাশৰ লগত, যাৰ বেৰে-চালে বহন কৰিছে টিপুৰ কলামোদী চিত্ৰটো। গোটেইখন ছবিৰে ভৰপূৰ আৰু কাৰেংঘৰৰ চৌহদত এখনি সুন্দৰ বাগানেৰে আগুৰা। ছৱাৰদলিত তাহানি পাৰ চৰাই পোহা ব্যৱস্থাটো চকুত নপৰাকৈ নাথাকিল। তাৰেপৰা মহীশূৰ নগৰখনলৈ এঘণ্টামানৰ কাৰণে ভূমুকি এটা মাৰি আহিলোঁ। প্ৰহৰীৰ সৈতে বৈ থকা মহীশাসুৰৰ বিৰাট মূৰ্তিটোৰে সৈতে মন্দিৰটো চালোঁ। চালোঁ, বিপুল অৰ্থব্যয়ত নিৰ্মিত মহাৰজাৰ ৰাজপ্ৰাসাদ (যাৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ খৰচ চম্ভালিব নোৱাৰি এটা ফাল নিজলৈ ৰাখি বাকী অংশ মহাৰাজে চৰকাৰক গটাই দিবলৈ বাধ্য হৈছে) আৰু চালোঁ, নিজানক আঁকোৱালি ধৰি থকা পাহাৰখনৰ পাদদেশত ধুনীয়া নগৰখনৰ এটা অপৰূপ ছবি। নগৰখনৰ ছবি চাইছিলোঁ মহাৰজাৰ বাহিৰত থকা আন এটা ৰাজপ্ৰাসাদৰ পৰা। প্ৰচুৰ খেতি গোটেই ৰাজ্যখনত, বিশেষকৈ ধান, ঘেঁহু আৰু কুঁহিয়াৰ। মানুহবোৰ পৰিশ্ৰমী কিন্তু ইয়াতো কম-বেছি পৰিমাণে উপেক্ষিত গৰীব শ্ৰেণী এটাও আছে।

বান্ধালোবৰ পৰা ৱালটেয়াৰ হৈ ঘৰমুখে প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিলোঁ। অগ্ৰীতিকৰ আৰু অস্বাস্থ্যকৰ কলিকতীয়া ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ ছমিত বায়ুৰ পৰা মুক্ত হ'বৰ কাৰণে উৰা মাৰিলোঁ গুৱাহাটীলৈ।

॥ কাশ্মীৰত এডুমুকি ॥

১৯৭০ চন। আকৌ ডাক পৰিল কাশ্মীৰত অনুষ্ঠিত হোৱা সৰ্বভাৰতীয় অধ্যক্ষ-উপাধ্যক্ষ সন্মিলনলৈ। উবা মাৰিলোঁ কলিকতালৈ। তাৰ পৰা উঠিলোঁ কালুকা মেইলত। দিল্লী পাই আকৌ বেলেগ গাড়ীত উঠি পালোঁহি পাঠানকোট। বাতিপুৰা ৮ বজাত বাওনা হলোঁ এখন মটৰ গাড়ীত। প্ৰায় ৬৭ মাইল (১০৮ কিঃ মিঃ) গৈ জম্মু পালোঁগৈ। জম্মুৰ আগতে পোৱা লক্ষণপুৰ আৰু সত্ৰা উল্লেখযোগ্য ঠাই। এই-ডোখৰ বাস্তাত অসংখ্য নদ-নদী নামি আহিছে জম্মুৰ পাহাৰবোৰৰ পৰা, অৱশ্যে আমি যোৱাৰ সময়ত নদীবোৰ শুকাই আছিল। পাঠানকোট বেল ষ্টেচনৰপৰা কেইমাইলমান দূৰত দেখা গৈছিল আমাৰ যমুনা জলসিঞ্চন আঁচনিতকৈ বৃহৎ আকাৰৰ এক আঁচনি।

অত্যন্ত গৰম, গিলাচে গিলাচে পানী খায়ো তৎ নোপোৱা অৱস্থা। জম্মু গেণ্ট হাউছত দৌবাদৌবিকৈ এমুঠি ধৰি নগৰখন অতিক্ৰম কৰি বাওনা হলোঁ শ্ৰীনগৰ অভিমুখে। লক্ষ্য কৰিলোঁ জম্মু ক্ৰমবৰ্দ্ধমান আৰু ক্ৰমোন্নত এখন নগৰত পৰিণত হৈছে। বিশ্ববিদ্যালয়কে আদি কৰি বহুতো অনুষ্ঠান আদি গঢ়ি উঠিছে আৰু এটা ব্যৱসায় কেন্দ্ৰ হিচাপে ৰূপ লৈছে। জম্মুৰ পৰা শ্ৰীনগৰলৈ বাকীছোৱা বাস্তা অপেক্ষাকৃত ঠেক আৰু বহু ঠাইতে খহি পৰি যাবলগা অৱস্থা। পাহাৰবোৰ অতি কোমল আৰু বাৰিষাত বৰষুণ আৰু নদীৰ ঢলে পাহাৰ ভাঙি নিয়াৰ যিটো লক্ষণ দেখিলোঁ, ভবিষ্যতে যে তাৰ দ্বাৰা বহুত সৰুসুৰা পাহাৰ সমতলত পৰিণত হব তাত কোনো সন্দেহ নাই।

বাস্তাটো অঁকোৱা-পকোৱা আৰু গৈ থাকোঁতে ধাৰণা হয় যেন একে ঠাইতে ঘূৰি থকা হৈছে। বৰষুণ দিলেই বিপদ, হঠাৎ বাস্তা বন্ধহৈ যোৱাৰ সম্ভাৱনা, আনকি গাড়ীয়ে মানুহে উঠি যোৱাৰো সম্ভাৱনা থাকে। তেনেকুৱা দৃষ্টান্ত চয়তানৰ নালা বুলি এডোখৰ ঠাইত পোৱা গৈছিল। বাটত উধামপুৰ, কোৰ্ধ, বাটোত, বামবান্ধ, বনিহাল ইত্যাদি লেখত লবলগীয়া ঠাইবোৰ পাইছিলোঁ। কোৰ্ধ (৫৭০০ ফুট) পোৱাতহে গৰমটো অলপ কমা যেন পালোঁ। বনিহালৰ পৰা কেইবামাইলো বাস্তা ঠেক হৈ গৈ গৈ দুই পৰ্বতৰ মাজত এটা পাছত পৰিণত হৈছে আৰু তাৰপৰা কেইবামাইলো বাস্তা ঠেক আৰু মনচুন বতৰত প্লাবিত হোৱা কাৰণে বাৰমাহে যাতায়াত কৰিব নোৱাৰা আছিল যদিও বৰ্তমান ১৯৪৬ চনত মুকলি কৰা জৱাহৰ টানেলৰ (দীঘলে ব্ৰহ্মপুত্ৰ দলঙতকৈও বেছি) সৌজন্যত এতিয়া আৰু সেই অৱস্থা বৰ্তি থকা নাই। কিন্তু তথাপি মাজে সময়ে অস্থায়ীৰূপে হলেও বাস্তাটো বন্ধ হবলগীয়া অৱস্থা হয়। বাটে বাটে পৰ্য্যটকৰ কাৰণে দিহা-পৰামৰ্শ দিয়া কাৰ্য্যালয়বোৰ লক্ষ্য কৰিলোঁ। দৰাচলতে শ্ৰীনগৰ পোৱাৰ পিচত বুজিব পাৰিছিলোঁ যে পৰ্য্যটন জম্মু আৰু কাশ্মীৰ চৰকাৰৰ প্ৰধানতম উপাৰ্জনস্থল। কাজিগোধ আৰু তাৰে পূৰ্বে বনিহাল পাছ অতিক্ৰম কৰাৰ পিচৰ পৰাই কাশ্মীৰ উপত্যকা সম্মুখত পৰিল। এই উপত্যকা ৪০/৫০ মাইললৈকে বহল, আপুৰুগীয়া পাইন উইলো আৰু অন্যান্য গছৰে ভৰপূৰ। বাতি ১১ মান বজাত দুৰৰ পৰা দেখা শ্ৰীনগৰ তথা কাশ্মীৰ উপত্যকা সপোনপূৰীৰ নিচিনা লাগিল। মাজনিশা গৈ পৰ্য্যটন বিভাগৰ বিৰাট কাৰ্য্যালয়ত থা-খবৰ লৈ জানিব পাৰিলোঁ মোৰ থকা ঠাই হ'ল ডাল হুদত উপঙি থকা হিণ্টন নামৰ বোটত। শিকাৰা (দুই-চাৰিজন মানুহ কঢ়িওৱা একপ্ৰকাৰ নাও) লৈ পালোঁগৈ নিৰ্দিষ্ট বোট। বোটৰ কাশ্মীৰী মালিকে বৰ আথেবেথে, সম্ভাৱিলে মোক। ভিতৰ সোমাই দেখিলোঁ যেনিবা বেলৰে প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ডবা এটা। গৰম। মনে মনে হাঁহিলোঁ লগত নিয়া

কম্বলবোৰৰ অনাদৃত অৱস্থা লক্ষ্য কৰি। বস্তুতঃ এই আগষ্ট-ছেপ্তেম্বৰ মাহতো বাতি বৰষুণ নিদিলে ইলেকট্ৰিক্ ফেনৰ বাহিৰে উপায় নাই। দিনৰ ভাগটোত বাস্তাবোৰত আঠৈ ফুট থাকে। সুধি জানিব পাৰিছিলোঁ যে শ্ৰীনগৰতকৈ ঢেব ওখত থকা লাডাখতো (১৫ হেজাৰ ফুট) দিনৰ ভাগত হোনো পিঠি পোৰা ব'দ আৰু তদনুপাতে গৰম। শ্ৰীনগৰ পাঁচ হেজাৰ দুশ ফুট ওখত। পাঠানকোটৰপৰা চাৰিশ এক কিলোমিটাৰ (২৪৯ মাইল) অতিক্ৰম কৰি ভাগৰত শুই পৰিলোঁ।

পিছদিনা বাতিপুৱা হিণ্টন কোটত আলহীৰ আলপৈচান ধৰা মানুহকেইজনৰে অলপ আলেখলেখ চালোঁ। কথা-বতৰা আৰু অন্ত্যাত্ম আচৰণৰ ঢং দেখি মনত পৰিল নয়পালৰ “এন এবিয়া অব্ ডাৰ্কনেছ” বোলা কিতাপখনত কাশ্মীৰীসকলৰ সম্পৰ্কত দিয়া মন্তব্যবোৰ। অতিশয় বিনম্ৰ কিন্তু আঁসৈ নোপাৱা। ডিঙিত ধৰি কন্দা কিন্তু বোকোচাত হাত দিবলৈ নিদিয়া।

পিচৰ দুদিন সন্মিলনত যোগদান কৰি থকাৰ লগে লগে নিচাত, চালিমাৰ, চচমাছাহী আদিৰ মোগল বাগিচাবোৰত বিশেষ ধৰণৰ কাশ্মীৰী খানা খাই ফুৰিলোঁ। বাগানবোৰ দিল্লীত দেখা লালকিল্লাত থকা মোগল বাগানৰ দৰে পৰিপাটি আৰু বৈজ্ঞানিক ধৰণৰ। চচমাছাহীত কোনোবা সুদূৰৰ পৰা পৰ্বতৰ তলেদি নিগৰি অহা বৰফ, ঠাণ্ডা পানী অনবৰত বৈয়েই আছে। তাৰ লোকে সেই পানী অতি পবিত্ৰ বুলি ভাবে আৰু খালে বেমাৰ-আজাৰ আৰোগ্য হয় বুলি ধাৰণা কৰে। খানা খাওঁতে কাশ্মীৰৰ অৰ্থ নৈতিক দিশ এটা প্ৰকটকপে চকুত পৰিল। য'ত খানা হৈছিল ত'ত দেখিছিলোঁ বাহিৰত অসংখ্য কাশ্মীৰী পুৰুষ-তিবোতাই তেওঁলোকৰ নিজৰ বাচন-বৰ্তন লৈ বৈ আছে। উদ্দেশ্য, অভ্যাগতসকলৰ খানা খোৱা শেষ হলেই পবিত্ৰত্ব-খিনি তেওঁলোকে ভক্ষণ কৰিব পাৰে। ভিক্ষাৰীৰ সমাবেশ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত দেখিছিলোঁ যদিও কাশ্মীৰত দেখা এনেকুৱা দৃশ্য মোৰ খুব কমেই মনত পৰে। ই বোধকৰোঁ কাশ্মীৰী জনসাধাৰণৰ

অভাৱগ্ৰস্ত জীৱনৰে পৰিচয়। হিণ্টন বোটতো মোৰ নিস্তাৰ নাছিল। এটা ঘণ্টাও পাৰ হোৱা নাছিল যেতিয়া যি কোনো প্ৰকাৰৰ বস্তু বেটোতাই শিকাবৰ যোগে আহি হাতে-ভৰিয়ে ধৰা নাছিল—কিবা নহয় কিবা এপদ কিনিবৰ কাৰণে। নহলে সেইদিনাখন অন্ততঃ বেটোতা শুকাই মৰিব। আনহাতে বেটোতাসকলৰ সততা সম্পৰ্কেও বন্ধুকেইজনমানে মোক হুচিয়াৰী দি থৈছিল। আনে কোৱাৰ দৰে যেনিবা নাচ-গান চোৱাৰ ভাগ্য মোৰ নহ'ল। পিচৰ তিনিদিন উপত্যকাখন চাই-চিতি ফুৰিলোঁ। পুৰণি শ্ৰীনগৰ, যি নতুন শ্ৰীনগৰৰ দৰে ঝিলাম নদীৰ তীবত অৱস্থিত, চালোঁ। আবৰ্জনাপূৰ্ণ। পুতি-গন্ধময়। তাতে আকৌ মাজে মাজে আভিজাত্যৰ নমুনা। ধাৰণা হ'ল, শতকৰা নব্বৈ ভাগ লোকেই বৰ দুখীয়া। চৰকাৰী সাহায্যত বিভিন্ন অনুষ্ঠান আদি গঢ়ি উঠিছে হয়, কিন্তু জনসাধাৰণ যেন নিৰ্লিপ্ত। পাকতে এবাৰ গৈ হজৰত্ৰাল মহজিদ চাই আহিলোঁ। ইয়াত বন্ধিত আছে প্ৰবাদমতে হজৰত মহম্মদৰ মূৰৰ একোছা চুলি। কেইবছৰমান পূৰ্বে এই চুলিকোছা হঠাৎ তাৰপৰা অন্তৰ্ধান হোৱা সন্দৰ্ভত উপত্যকাখনত ভাল গোলমালেই হৈছিল। চুলিকোছা কেনেবাকৈ আকৌ নিগমে প্ৰত্যাবৰ্তন কৰাৰ পিচত তাক এতিয়া চোকা পুলিচ পহৰাৰ অধীনত ৰখা হৈছে। দেখিলোঁ, এই মহজিদকে অৱলম্বন কৰি শ্বেখ আবহুল্লা আৰু মিৰ্জা আফজল বেগে কাশ্মীৰীসকলৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ নৈতিক প্ৰভাৱ বজাই ৰাখিছে। শুনিিলোঁ কেইবা কোটি টকাৰ আঁচনি এখন প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। এই মহজিদটোৰে উন্নতি কৰিবৰ বাবে আৰু লগতে শিক্ষানুষ্ঠান পাতিবৰ কাৰণে কাম চলি আছে। ওচৰত থকা আকবৰ বাদছাহৰ দুৰ্গ চাওঁ বুলি গলোঁ যদিও দুৰ্গ লৈ উঠিব লগা বাস্তাৰ থিয় গড়া দেখিয়েই লোভ সামৰিব লগা হ'ল।

বজাৰত সোমালোঁ যদিও বস্তু কিনিবৰ কাৰণে সংকোচ বোধ কৰিলোঁ। যিহেতু বিভিন্ন দোকানৰ বস্তুৰ দামৰ বহুত হেৰফেৰ লক্ষ্য

কৰিলোঁ। অৱশেষত চেণ্টেল মাৰ্কেটত ভৰি দিলোঁগৈ। দেখিলোঁ, তাত নিৰ্দিষ্ট জোখৰ ঘৰবোৰ চৰকাৰে সাজি দিছে আৰু অগ্ৰাণু সা-সুবিধা সকলো দি মাহে মাত্ৰ আঠ অনা পইচা ভাৰা লৈছে। ইয়াতে কাশ্মীৰত প্ৰস্তুত সৰ্বপ্ৰকাৰৰ বস্তু পোৱা যায়। উধাই-মুধাই কিবা-কিবি কিনি পেলালোঁ। আপুৰুগীয়া বুলিয়েই নহয়, ঘৰত গৈ ক'ব পৰা হ'ব যে এইবোৰ কাশ্মীৰৰ পৰা আনিছোঁ।

গোল মাৰ্গ লৈ গলোঁ। কাশ্মীৰ উপত্যকাটো সাধাৰণতঃ পাঁচ হাজাৰ ফুট উচ্চতাত থাকিলেও পঁচিশ-ত্ৰিশ মাইলৰ ভিতৰত কিছুমান পাহাৰ আঠ-ন হাজাৰ ফুটলৈকে হঠাৎ উঠিছে। ফলত উপত্যকাটোত অত্যন্ত গৰম চলি থকা অৱস্থাতো এই পাহাৰবোৰত কম-বেছি পৰিমাণে হিমশিলা অৱস্থান কৰে। এনেকুৱা এডুখৰি ঠাই গোল-মাৰ্গ (শ্ৰীনগৰ পৰা আঠাইশ মাইল, আঠ হাজাৰ ফুট) গল্ফ খেল খেলাৰ ফিল্ড আছে। ফুলনি আছে আৰু আছে পৰ্য্যটকৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে ধুনীয়া ঘৰ। আগষ্ট মাহত আমাৰ শ্বিলঙৰ জহকালিৰ লেখীয়া ঠাণ্ডা বতৰ পালোঁ। তাৰেপৰা মানুহে টনা ঘোঁৰাত উঠি খিলন মাৰ্গ লৈ (দহ হাজাৰ পাঁচশ ফুট) যাব পাৰি আৰু তাত হিমশিলা চাব পাৰি। পাকিস্তানৰ দখলত থকা কাশ্মীৰ গোলমাৰ্গৰ পৰা বৰ বেছি দূৰ নহয়। ১৯৪৮ চনত এই গোলমাৰ্গলৈকে পাকিস্তানী সেনাবাহিনী আগমন কৰিছিল। পাহাল গামলৈকো গলোঁ। ই শ্ৰীনগৰৰ পৰা ষাঠি মাইল আৰু সাত হাজাৰ ফুট উচ্চত। পাহালগাম দেখি ঘপহকৈ মোৰ মনত পৰিছিল বিপ্ৰভান্ উইনকোলৰ বল খেলা ঠাইডোখৰলৈ। তিনিফালে বাৰ তেৰ হাজাৰ ফুট ওখ পৰ্বতমালা, বৰফৰ স্তূপ ব'দত চিক্‌মিক্ কৰি আছিল। হাজাৰ-বিজাৰ পাইন গছ আৰু ওচৰেদি বৈ যোৱা খৰস্ৰোতা নদী। নিমাত-নিটাল যেন কোনোবা অজান দেশ। তাত থকা বিৰাট এম্পৰিয়াম বনাম পৰ্য্যটক ভৱনটোৰ সন্মুখত থকা বিস্তৃত ল'নখনত ফুৰিলোঁ, খালোঁ।

সোনমাৰ্গ (শ্ৰীনগৰৰ পৰা পঞ্চাশ মাইল আৰু আঠ হাজাৰ সাতশ পঁচিশ ফুট ওখ) চাই আহিলোঁ। গুলমাৰ্গ আৰু পাহালগামৰ তুলনাত ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য তীব্ৰ নহলেও ইয়াৰ ওচৰতে থকা বৰফৰ স্তূপৰ পৰিণতি হিচাপে কৰতৰে কটাৰ নিচিনাকৈ পাহাৰবোৰ দেখি কৰি-মন প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি আকৃষ্ট নোহোৱাকৈ নোৱাৰে। ইয়াতো সেই হাজাৰ-বিজাৰ পাইন গছ। পশু-পক্ষীৰ সমুদ্ৰ হলে একোকে নাপালোঁ। কিছুমানে ঘোঁৰাত উঠি বৰফৰ স্তূপো চাই আহিলগৈ। সৰুতে এবাৰ ঘোঁৰাত উঠি কদমত গৈ থাকোঁতে ছিটিকি পৰা অভিজ্ঞতালৈ মনত পৰি বৰ বেছি কাকুতি-মিনতি কৰা সত্বেও কোনো ঘোঁৰাৰ মালিকক মই আপ্যায়িত কৰিবলৈ নহ'ল। পৰ্বতৰ প্ৰাকৃতিক শোভাটোকে অন্তৰত আঁকিলো যদিও লেখনিৰে তাক ফুটাই তুলিবৰ সাধ্য নাই। ইয়াৰে পৰা লাডাখলৈ যোৱা বাস্তা।

পাহালগামৰ পৰা অমৰনাথলৈ তীৰ্থ-যাত্ৰা পথ। ক্ষণিকৰ কাৰণে অথচ বিপদজনক। পাহালগামলৈ যাওঁতে বাটাকুটত পৰ্বত ভেদি বৈ অহা জুৰি চাইছিলোঁ আৰু মাৰ্তণ্ড মন্দিৰো চাইছিলোঁ। উভয় ঠাইলৈ যাওঁতে প্ৰবাহমান পানীত দেখা পাইছিলোঁ খেতি কৰা ট্ৰাউট মাছ। আচ্ছাবল আৰু অগ্ৰাণু বাগানবোৰতো সেইদৰে ট্ৰাউট পোৱা দেখিছিলোঁ। শ্ৰীনগৰৰ পৰা অনতিদূৰত অবন্তিপুৰত দেখিছিলোঁ কথিতমতে কুক-পাণ্ডৱৰ দিনৰ মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ।

ওৱালোৰ আৰু অগ্ৰাণু হ্ৰদ চাবৰ সময় নহলেও এছিয়াৰ ভেৰিছ কাশ্মীৰ চোৱা হ'ল। গৰুৰ খোজত বিশ্ব দৰ্শনৰ নিচিনাকৈ। স্মৃতিবোৰ যিমানেই পাণ্ডুলিছোঁ তিমানেই আনকি কাশ্মীৰকো হিচাপত লৈ অসমৰ পাহাৰ-পৰ্বত-ভৈয়ামৰ লেখীয়া সৌন্দৰ্য্যৰ তুলনা বিচাৰি পোৱা নাই। ইয়াৰ ফৰকাল বতৰত গধূলি পৰত ভৰলুমুখত থিয় দি দেখা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৃশ্য, হাফলঙৰ চাৰ্কিট বাংলাৰ সন্মুখত অনতি-দূৰত বৰাইল পৰ্বতমালাৰ ওপৰত মেঘ-বতাহ আৰু ব'দালিৰ খেলা; নেফা আৰু ভূটানৰ পাহাৰবোৰৰ পৰা নামি অহা জুৰি আৰু

নদীঘোৰৰ উৎপত্তিস্থলৰ অবৰ্ণনীয় দৃশ্য, ইয়াৰ বাৰিষা কালৰ ফুলবা-
চতলা পাহাৰৰ মাজেৰে বৈ যোৱা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ প্ৰাণস্পৰ্শী সৌন্দৰ্য্য,
ইয়াৰ ফুলবাৰীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মহেন্দ্ৰগঞ্জলৈ ধেনুভজীয়া পাহাৰৰ
বিতোপন শোভা, ইয়াৰ আকাশী-গঙ্গাকে আদি কৰি অসংখ্য
জলপ্ৰপাত আৰু তবঙ্গময়ী নদীৰ উন্মাদনাপূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্য—তাক কিহে
চেৰ পেলাব পাৰে ? আমি হয়তো উপভোগ কৰিবৰ বাবে উপাদেয়
পাৰিবেশটোহে সৃষ্টি কৰি ল'ব পৰা নাই !

+ + +